

H. G. WELLS

Elav Teadus 64

LÜHIKE MAAILMA AJALUGU

VANA-AEG

ELAV TEADUS № 64
EESTI KIRJANDUSE SELTSI
POPULAARTEADUSLIK SEERIA
ILMUB 12 NUMBRIT AASTAS
TARTUS 15. APRILLIL 1936. № 4

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU I

H. G. Wells'ilt

on varem „Elavas Teaduses“ ilmunud:

ET nr. 15: Elu ja inimese
põlvnemine.

ET nr. 1: Suur maailma-
sõda, selle järelaeg
ja inimsoo tulevikusihid.

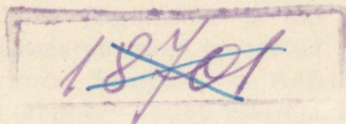
H. G. WELLS

LÜHIKE
MAAILMA AJALUGU

I.

VANA-AEG:
KOOPAELANIKUST ROOMA MAAILMARIIGINI

Tõlkinud L. ANVELT

EESTI KIRJANDUSE SELTS
TARTU, 1937

TOIMETUS: A. ANNIST — TEGEV TOIMETAJA,
D. PALGI — VASTUTAV TOIMETAJA, J. KÖPP, J. LANG,
J. ROOS, P. TARVEL, F. TUGLAS, J. ULUOTS

TOIMETUSE AADRESS: EESTI KIRJANDUSE SELTS, TARTU

Algupäränd:

H. G. Wells: A Short History of the World. 1922.

A-7963

Kaanejoonis: Miniatuur vanast india käsikirjast.

G. Roht'i trükk, Tartus 1937.

I. Esimesed tõelised inimesed. *)

Kõige varasemad tunnusmärgid ja jäljed, mida teadus praegu omab inimtõust, kes vaidlematult meiega suguluses, on leitud Lääne-Euroopas, eriti Prantsusmaal ja Hispaanias. Neil mõlemal maal on avastatud konte, relvi, uurendeid kondil ja kaljul, nikerdatud konditükke ja maale koopais ja kaljupinnal, mis, nagu oletatakse, on tehtud 30 000 või enamgi aastat tagasi. Hispaania on praegu kõige rikkam maa maailmas nende meie tõeliste inimesivanemate muinasjäänuste poolest.

Muidugi on nende asjade praegused kogud ainult alged neile hulkadele, mida loodetavasti omame tulevikus, kui on küllalt uurijaid kõigi võimalikkude allikate põhjalikuks jälgimiseks ja kui arheoloogidele praegu ligipääsmatud maad on teatud üksikasjalikkusega läbi uuritud. Suuremat osa Aafrikast ja Aasiast pole veel iial läbinud vilunud vaatleja, kes oleks huvitunud neist asjust ja omanud uurimisvõimalusi, seejärel peame olema väga ettevaatlikud ja mitte järeldama, et esimesed tõelised inimesed olid tingimata

*) Algupärandid esineb enne seda peatükki pikem ülevaade maakera, elu ja esi-inimese arengust enne päris-inimese ilmumist. See on „Elavas Teaduses“ ilmunud juba varem tõlkena Wells'i pikemast samasisulisest teosest. Vt. „Elav Teadus“ nr. 15, „Elu ja inimese põlvnemine“.

Lääne-Euroopa elanikud või et nad kõige esmalt ilmusid sel maa-alal.

Aasias ja Aafrikas või praegu mere alla jäänud mail võib leiduda suuremaid ja palju vanemaid tõeliste inimjäänuste säiliseid (deposiite) kui kõik need, mis senini on päevavalgele tulnud. Ma kirjutan Aasias ja Aafrikas ega maini Ameerikat, sest siiani pole seal kõrgemaist ahvilisist leidusid üldse tehtud, välja arvatud üks neilt pärinev hammas (kuulugu need ahvilised siis suurte ahvide, ahvinimeste, neandertalaste või esimeste tõeliste inimeste hulka). Elu areng nende astmete kaudu näib olevat toimunud peaaegu eranditult Vana-maailmas ja tõenäoliselt alles vanema kiviaja lõpul läksid inimesed Ameerika mandrile selle maa-ühenduse kaudu, mida nüüd katkestab Beringi väin.

Need esimesed tõelised inimesed, kellega me tutvume Euroopas, näivad olevat kuulunud ühte või teise vähemalt kahest ilmselt erinevast rassist. Ühel neist rassidest oli igatahes väga kõrge kehakuju, see oli tugev ja suure ajuga. Üks leitud naisekolpadest ületab oma mahult tänapäeva mehe keskmise kolba. Üks meheluustikest on üle kuue jala pikk. Nende füüsiline tüüp meenutab Põhja-Ameerika indiaanlaste oma. Crô-Magnon'i koopa järgi, kust leiti nende esimeste inimeste luustikud, neid nimetatakse cro-magnonlasiks. Nad olid metslased, kuid kõrgemat liiki metslased. Teine rass, kelle jäänuseid on leitud Grimaldi koopas, oli oma tunnuste poolest selgesti negroidne (neegripärane). Selle lähimad praegu elavad sugulased on bušmannid ja hotentotid Lõuna-Aafrikas. Huvitav on märgata, et juba meile tuntud inimajaloo algul inimkond jagunes rassiliselt vähemalt kahte peavarianti; ja tunned kiusatust teha selliseid taga-

matuid oletusi nagu see, et esimene rass arvatavasti oli pigemini pruunjas kui must ja tuli idast või põhjast ja et teine rass oli pigemini mustjas kui pruun ja tuli ekvatoriaalsest lõunast.

Ja need metslased, võib-olla 40 000 aastat tagasi, toimisid nii inimese-taoliselt, et puurisid läbi karpe kaelakeede tegemiseks, värvisid end, nikerdasid kondist ja kivist kujusid, uuristasid figure kaljudele ja kontidele ja maalisid lihtsaid, kuid väga tabavaid viisandeid metsloomist ja muud sellist siledaile koopa-seintele või koopa suu juures asetsevaile kaljudele. Nad valmistasid väga mitmekesiseid tööriistu, mis olid palju väiksemad mõõteilt ja peenemini töödeldud kui neandertali inimeste omad. Meie muuseumes on praegu suured hulgad nende riistu, kujusid, kaljujooniseid ja muud säärast.

Esimesed neist inimesist olid küttijad. Nende tähtsaimaks jahiloomaks oli metshobune, selleaegne väike karvane poni. Nad järgnesid talle, kui ta liikus karjamaid otsides. Ja samuti järgnesid nad pühvlile. Nad tundsid mammutit, sest nad on jätnud meile sellest loomast üllatavalt mõjukaid pilte. Kui otsustada ühe, mitte just selgesti mõistetava joonistise järgi, nad oskasid meelitada teda püünisesse, et siis tappa.

Nad pidasid jahti odadega ja viskekividega. Nad paistavad mitte omanud olevat vibu ja on kaheldav, kas nad mõistsid taltsutada ühtki looma. Koeri neil ei olnud. Kuid on olemas üks nikerdatud hobusepea ja paar joonistist, mis näivad kujutavat rakendatud hobust, punutud naharibade või kõõlustega tema ümber. Kuid selle ajastu ja maa-ala väikesed hobused ei suutnud seljas kanda inimest ja kui hobune kodundati, siis tarvitati teda veoloomana. Kaheldav ja mittetõenäoline on, et need inimesed oleksid tulnud võrdle-

misi ebaloomulikule loomade piima tarvitamisele toiduks.

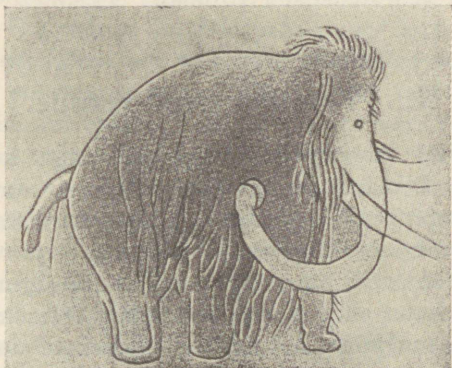
Esimesed inimesed ei näi olevat püstitanud mingisuguseid ehitisi, kuigi nad vahest omasid nahkadest telke; ja kuigi nad tegid savist kujusid, nad ei jõudnud iial pottsepatööni. Et neil polnud keeduriistu, nende keedukunst pidi olema väga algeline või üldse puuduma. Nad ei teadnud midagi põlluharimisest, korvide punumisest või kootud riidest. Kui mitte arvestada nende nahast või karusnahast rüüsid, nad olid alasti, maalitud metslased.

Need esimesed teada-olevad inimesed küttisid Euroopa avarais rohtlates võib-olla sada sajandit ja siis kliima muutuse tõttu hakkasid aeglaselt edasi liikuma ja eluviise muutma. Sajand sajandi järel läks Euroopa soojemaks ja niiskemaks. Põhjapõder taandus põhja ja itta ja pühvel ja hobune järgnesid talle. Rohtlaaned andsid aset metsadele ja hirv asendas hobuse ja pühvli. Ühes muutustega riistade kasutamises muutus ka nende laad. Ranna- ja järvekalastus omandab suure tähtsuse inimeste jaoks ja koos sellega kasvab peenikeste luuriistade arv. „Selle ajastu luunõelad“, ütleb Mortillet, „ületavad tunduvalt hilisemate, isegi ajalooliste aegade omad kuni renessansini. Roomlastel näit. polnud iial nõelu, mis oleksid võrreldavad selle epohhi omadega.“

Umbes viisteist või kaksteist tuhat aastat tagasi voolas Lõuna-Hispaaniasse uus rahvas, kes jättis endast väga tähelepanuväärseid jooniseid välistele kaljuseintele. Need olid azilien-inimesed (nimetatud Maz-d'Azil'i koopa järgi). Need omasid vibu, näivad kandnud olevat sulgedega peakatet ja joonistasid erksalt; kuid ühtlasi näivad nad oma joonistised kuidagi sümboolistlikuks olevat taandanud (tagasi arendanud) —

inimest esindab näit. püstloodis kriips kahe või kolme horisontaalsega. See paneb meid mõtlema kirjaidee koidikule. Jahistseenide kõrval on sageli märke, mis sarnanevad märkidega pügalpulgal. Üks joonistus näitab kaht meest, kes pesast mesilasi välja suitsetavad.

Need on ühed viimseid neist inimesist, keda me nimetame paleoliitilisteks (vanema kiviaja) inimesteks, sest neil oli ainult tahutud riistu. Kümme või

Näide paleoliitilisest kunstist — mammut.

kaksteist tuhat aastat tagasi koidab Euroopas uut laadi elu; inimesed on õppinud kiviriistu mitte ainult tahuma, vaid ka lihvima ja teritama, ja nad on algusteinud põlluharimisega. Algab neoliitiline ajastu (noorem kiviaeg).

Huvitav on mainida, et vähem kui sada aastat tagasi elas veel ühes maailma üksildasemas osas, Tasmaanias, rass inimoleseid, kes olid veel madalamal kehalise ja vaimse arengu tasemel kui ükski esimesist Euroopasse jälgi jätnud inimrassidest. Need tasmaania suguharud Austraalias on kaua aja eest geograafiliste

muutuste tõttu eraldatud muudest tõugudest ja seega ka ergutavaist mõjudest ja arengust. Nad näivad pigemini olevat mandunud kui edasi arenenud. Nende avastamisel euroopa uurijate poolt elasid nad väga madalal arenguastmel, toitudes molluskeist ja väikesist jahiloomadest. Neil ei olnud elamuid, küll aga konutamiskohad. Nad olid tõelised inimesed nagu meigi, kuid neil puudus esimeste tõeliste inimeste käeosavus ja kunstilised võimed.

II. Primitiivne mõtlemine.

Ja nüüd lubatagu meil anduda väga huvitavale oletusele. Mida tundis inimene noil oma varasemil üritustepäevil? Kuidas mõtlesid inimesed ja mida nad mõtlesid noil kaugeil küttimis- ja rändamis-päevil 400 sajandit enne külvi ja lõikuse algust? Nood ajad olid kaua enne seda, kui hakati üles kirjutama inimlikke muljeid, ja nende küsimuste vastamisel peame toetuma peaaegu ainuüksi järeldamisele ja oletamisele.

Allikad, mida teadusmehed on kasustanud primitiivse vaimulaadi rekonstrueerimiskatseil, on väga mitmesugused. Hiljuti psühhoanalüüs, mis uurib seda, kuidas lapse egoistlikke ja kirglikke impulsse ohjendatakse, alla surutakse, muundatakse või summutatakse nende kohandamiseks ühiselu nõudeile, paistab olevat heitnud hinnatava hulga valgust ürgse ühiskonna ajaloole. Teiseks viljakaks, mõtteid-sisendavaks allikaks on olnud veel praegu elavate, kaasaegsete metsrahvaste mõtete ja kommete uurimine. Ja peale selle esineb otsekui vaimseid kivistisi, nagu neid leiame rahvaluules, sügavalejuurdunud irratsionaalseis eba-

uskumustes ja eelarvamusis, mis on ikka veel elus ka uusaegsete tsiviliseeritud inimeste keskel. Ja lõpuks osutavad aina selgemini sellele, mida inimesed on pidanud huvitavaks ja jäädvustamis- ning esitamisväärseks, need hulgad joonistisi, kujusid, nikerdisi, sümboleid ja muud sellesarnast, mille arv aina kasvab viimase aja leidude tõttu.

Ürginimese mõtlemine sarnanes tõenäoliselt väga lapse mõtlemisega, ta mõtles nii-öelda kujutluspiltide ridades. Ta manas esile kujutlusi või kujutlused ilmusid tema vaimule ja ta toimis kooskõlas nende poolt äratatud emotsioonidega. Nii toimib laps või harimatu inimene meie päevilgi. Süstemaatiline mõtlemine on inimeste elus ilmselt võrdlemisi hiline arengusaadus; enne viimast 3000 aastat pole see mänginud mingit suuremat osa. Ja isegi tänapäeval moodustavad need inimesed, kes tõesti kontrollivad ja korrastavad oma mõtteid, ainult kitsa vähemuse. Suurem osa maailmast elab veel ikka fantaasia ja kire juhtimisel.

Tõenäoliselt olid tõelise inimajaloo avastseenides esimesteks inimühiskondadeks väikesed perekondlikud grupid. Nii nagu esimeste imetajate parved ja karjad tekkisid perekondadest, mis jäid kokku ja paljunesid, nii arvatavasti tekkisid ka kõige esimesed suguharud. Kuid et see võis sündida, selleks oli teatud määral vaja ohjendada indiviidi egoismi. Isahirmu ja emaaustust tuli lastel säilitada ka täiseas ja grupi vanema mehe loomulikku armukadedust nooremate isaste suhtes tuli leevendada. Teisalt oli ema poegade loomulik nõuandja ja kaitsja. Inimlik ühiselu kasvas välja reaktsioonina noorte toore instinkti vastu, täiskasvanuks saades ära minna ja paarida omavahel, ja üksilduse ohtude ja pahemuste hirmu vastu. Geniaalne autor antropoloogia alal J. J. Atkinson oma „Ürg-

õiguses“ on näidanud, kui paljud metslaste tavapärased seadused, nende tabud, mis suguharu elus etendavad nii tähtsat osa, on seletatavad ürginimese vajaduste kohandamisega arenevale ühiselule, ja psühhoanalüütikute hilisemad teosed on palju teinud selle tõlgitsuse kinnitamiseks.

Mõned teoreetikud tahaksid meid veenda, et aukartus ja hirm vana mehe vastu ja primitiivse metslase tundeline suhtumine vanemasse kaitsvasse naisesse, unenägudes liialdatud ja fantastilises kujutlustemängus rikastatud, etendasid suurt osa primitiivse usundi algeis ja kujutluste tekkimisel jumalast ja jumalataridest. Seoses sellise võimsate või abikate isiksuste austamisega tekkis seesuguste isikute kartmine ja pühakspidamine pärast nende surma, tänu nende taasilmumisele unenägudes. Kerge oli uskuda, et nad polegi tõeliselt surnud, vaid ainult fantastilisel viisil üle läinud mingisse kaugesse võimurikkamasse olemusse.

Lapse unenäod, kujutlused ja kartused on palju elavamad ja reaalsemad kui kaasaegse täiskasvanu omad, ja primitiivne inimene oli alati teatud määral laps. Seega seisis ta lähemal loomadele ja ta võis oletada, et loomad omavad motiive ja reaktsioone, mis on sarnased tema omadega. Ta võis kujutella loomi avitajaina, vaenlasina, jumalaina. Peab ise olema olnud rikka kujutlusvõimega laps, et üldse mõista, kui tähtsad ja tähendusrikkad, ähvardavad või sõbralikud pidid näima vanema kiviaja inimesile kujult kummalised kaljud, metsatukad, millegi poolest erandlikud puud ja muu säärane, ja kuidas unenäod ja fantaasia löid nende asjade ümber muinaslugusid ja legende, mis jutustamisel muutusid usutavaks. Mõned neist muinaslugudest olid küllalt head selleks, et neid ikka meenu-

tati ja uuesti jutustati. Naised jutustasid neid oma lastele ja nii pandi alus pärimusele. Kuni meie päevini kujutlusrikkamad lapsed leiutavad pikki lugusid, kus kangelasena figureerib mõni lemmiknukk või loom või mõni fantastiline poolnimlik oles, ja primitiivne inimene tegi tõenäoliselt sedasama — kuid tema kaldus palju enam oma kangelast pidama tõeliselt olelevaks. Olid ju esimesed tõelised inimesed, keda me teame, tõenäoliselt üsna jutukad olesed. Seepoolest erinesid nad neandertallasist ja omasid nendega võrreldes ühe paremuse. Neandertallane näib olevat olnud peaaegu tumm loom. Muidugi oli primitiivse inimese keel väga vaene nimetuste-kogu ja selle puudusi täiendati žestide ja märkide varal.

Pole sellist metslast, kes oleks nii madalal arengutasemel, et ta ei teaks midagi põhjusest ja tagajärjest. Kuid ürginimene polnud kuigi kriitiline põhjuse ja tagajärje ühendamisel; väga sageli sidus ta mõne toime asjaoluga, mis polnud koguni selle põhjuseks. „Sa teed nii või nii“, ta ütles, „ja nii või nii sünnib.“ Sa annad lapsele teatud marja ja laps sureb. Sa sööd vahva vaenlase südame ning muutud tugevaks. Siin on meil kaks asja või põhjuse ja selle toime (funktsiooni) seotust; esimene õige, teine vale. Me nimetame seda süsteemi, milles metslase vaimus toimub selline asja ja selle toime sidumine, *fetišismiks* (asja jumalduseks); *fetišism* on lihtsalt öelda metslase teadus. Moodsast teadusest erineb ta seega, et on täiesti mittesüsteemaatiline ja mittekriitiline, seetõttu sagedaimini ekslik.

Mõnel juhul polnud põhjuse ja tagajärje sidumine raske, paljudel teistel puhkudel parandas kogemus ekslikud mõtted varsti; kuid oli olemas pikk rida primitiivsele inimesele väga tähtsaid nähtusi, millele

ta püsivalt otsis põhjusi ja leidis seletusi, mis olid valed, kuid mitte küllalt või nii ilmselt valed, et ta seda oleks suutnud avastada. Talle oli väga tähtis, et jahi- saaki oleks rikkalikult või kala külluses ning kergesti püütaval, ja kahtlemata proovis ja uskus ta ihatud tulemuste saavutamiseks tuhandet amuletti, manasõna ja oomenit (ennustusmärki). Teiseks valmistasid talle suurt muret haigus ja surm. Vahel levisid nak- kushaigused üle maa ning inimesed surid neisse. Va- hel haigestusid ja surid või nõrgestusid nad ilma ühegi märgatava põhjusega. See pidi ürginimese rutakale ning emotsionaalsele hingele samuti andma palju pala- vikulist lahendamistööd. Unenäod ja fantastilised aimused mõjustasid teda süüdistama mingit inimest, looma või asja või appi kutsuma teist. Nagu laps kal- dus ta hirmu ja paanikasse.

Õige varakult pääsesid väikeses inimsuguharus juhtima, korraldama ja käsklema vanemad ja tasakaa- lukamad pead, kes jagasid üldisi kartusi ja väljamõel- disi, kuid olid pisut tugevamad teistest. Mõnda nad kuulutasid kahjulikuks ja mõnda nad käskisid teha, ühe oomeni nad tunnustasid heaks ja teise halvaks. Asjatundja fetiši suhtes, teadmamees, oli esimeseks preestriks. Ta manas, ta tõlgitses unenägusid, ta hoiat- tas, ta sooritas seda keerustatud hooke-pookust, mis tõi õnne või pööras kõrvale õnnetuse. Primitiivne religioon polnud religioon meie praeguses mõttes sellele omase kultuse ja usutunnistusega, vaid esime- sed preestrid kirjutasid ette primitiivse juhuliku rakendusteaduse tulemusi.

III. Põlluharimise alged.

Me oleme ikka veel sügavas teadmatuses põlluharimise ja asustuse algete kohta maailmas, kuigi viimasel viiekümnel aastal neile küsimusile on pühendatud määratu hulk uurimistööd ja teoretiseerimist. Praegu võime ainult teatud kindlusega öelda, et umbes 15 000 ja 12 000 aasta vahel e. Kr., kui azilien-inimesed olid Lõuna-Hispaanias ja varasemate küttide jäänu- sed kulgesid põhja ja ida poole, kusagil Põhja-Aafrikas või Lääne-Aasias või selles suures maadevahelises orus, mis nüüd on kastunud Vahemere voogude alla, elasid inimesed, kes sugupõlvede jooksul töötasid välja kaks eluliselt tähtsat asja: nad alustasid põlluharimist ja kodundasid loomi. Samuti hakkasid nad oma küttidest esivanemate tahutud riistadele lisaks tegema lihvitud kiviriistu. Nad leiutasid korvipunumise ja taimkiududest labaselt kootud kanga ja hakkasid valmistama kohmakaid savinõusid.

Nad olid astumas inimkultuuri uude faasi, neoliitilisse ajastusse (noorem kiviaeg), mis erineb cro-magnonlaste, Grimaldi ja azilien-inimeste ja teiste nendesarnaste paleoliitilisest ajastust. Aeglaselt levisid need neoliitilised rahvad üle maailma soojemate osade; ja oskused, mille peremeesteks nad olid saanud, ja taimed ja loomad, keda nad olid õppinud kasutama, levisid matkimise ja omastamise teel veel kaugemale kui nad ise. Aasta 10 000 ümber e. Kr. oli enamus inimkonnast neoliitilisel tasemel.

Uusaegsele teadvusele näivad seemne külvamine, vilja lõikamine, peksmine ja jahvatamine üksteisele endastmõistetavalt järgnevate astmeina, samuti kui uusaegsele teadvusele on endastmõistetav, et maakera on ümmargune. Mida muud võikski teha? küsivad

inimesed. Kuidas võikski see olla teisiti? Kuid primitiivsele inimesele 20 000 aastat tagasi see mõtlemis- ja tegutsemissüsteem, mis meile tänapäeval näib nii kindel ja selge, polnud koguni endastmõistetav. Kobamisi otsis ta õiget menetlust läbi hulga katsete ja valestimõistmiste, fantastiliste ja ülearuste viimistlustega ja väärtõlgitsustega igal sammul. Kusagil Vahe-mere-regioonis kasvas nisu metsikult ja inimene tõenäoliselt õppis teri koguma ja neid oma toidu tarvis katki hõõruma ammu enne, kui ta õppis külvama. Ta lõikas enne, kui külvas.

On väga tähelepanuväärne, et kõikjal maailmas, kus iial külvatakse ja lõigatakse, võib ikka veel leida jälgi tugevast primitiivsest mõtteseosest külvi ja veri-ohvri, ürgselt inimolese ohverdamise vahel. Teaduhimulisele vaimule on väga paeluv uurida nende kahe asja päritolulist kokkupõimumist. Asjast huvitatud lugeja leiab selle küsimuse täieliku käsitlese sir J. G. Frazer'i monumentaalses teoses „Golden Bough“ („Kuldne oks“). Peame meeles pidama, et see seostumine toimus lapsikus, unistavas, müüte-loovas primitiivses vaimus; mingi mõistusliku protsessiga ei saa seda seletada. Ent selles maailmas 12 000 kuni 20 000 aastat tagasi näib ikka olevat toodud inimohvrit, kui jälle saabus külviaeg neoliitilisile inimesile. Ja ohvriks ei toodud milgi juhul ühiskonnast välja heidetud isikut, vaid tavaliselt ohverdati valitud noormees või neiu; sagedamini noormees, keda käideldi suure austuse ja isegi jumaldamisega tema ohverdamise momendini. Ta oli justkui mingisuguseks preesterlikuks jumal-kuningaks ja kõik tema tapmise üksikasjad moodustasid rituaali, mida juhtisid vanad teadmamehed ja mis korduvate kasustamiste tõttu ajastute jooksul sanktsioneerus.

Algul primitiivne inimene, omades ainult pealiskaudse arusaamise aastaaegadest, pidi tundma suuri raskusi külviohvriks ja külviks soodsaima momendi määramisel. On põhjust arvata, et inimese teadmised olid kord nii primitiivsel tasemel, et tal ei olnud aimu aastast. Esmalt toimus ajaarvamine taevakuu kuudes. On oletatud, et piibli patriarhide eluaastate all tuleb tõepoolest mõista kuid, ja babüloonia kalendris on ilmseid jälgi katsest külviaega välja arvestada, lugedes kolmteist Kuu-kuud eelmisest. See Kuu mõju kalendrile ulatub kuni meie päevini. Kui harjumus ei teeks meid tuimaks kummalise suhtes, meile näiks tõesti väga üllatav, et kristlik kirik ei mälesta Kristuse ristilöömist ja ülestõusmist täpseil aastapäevil, vaid kuu-päevil, mis varieeruvad aastast aastasse Kuu faaside järgi.

On kaheldav, kas esimesed põldurid korraldasid tähtede-vaatlusi. Tõenäolisem on, et esimesina vaatlusid tähti rändavad karjakasvatajad, kes leidsid, et need on mugavaiks märkideks suuna selgitamisel. Kuid kui mõisteti, et tähtede järgi võib määrata aastaagu, muutus nende tähtsus põllundusele väga suureks. Külviaegne ohverdus seoti mõne tähe kõige lõunapoolsema või põhjapoolsema seisuga. Peaaegu vältimatuks tagajärjeks oli ürginimesel sellest tähest müüdi loomine ja selle tähe kummardama-hakkamine.

Kerge on mõista, kui mõjukaks muutus selles ürgses neoliitilises maailmas teadmisi ja kogemusi omav inimene, inimene, kes midagi teadis veriohvri ja tähtede kohta.

Hirm mittepuhta ja rüvetuse ees ja asjakohased puhastusmeetodid olid teiseks võimuallikaks tarkadele meestele ja naistele. On ju alati olnud sama hästi nõidu kui nõiatare, preestritare samuti kui preestreid.

Esimene preester polnud tõenäoliselt seevõrd usu-mees kui rakendusteadlane. Ta teadmised olid üldiselt empiirilised ja sageli valed. Ülejäänud inimeste eest varjas ta neid väga kiivalt; kuid see ei muuda tõsiasi, et tema esialgne ülesanne seisnes teadmises ja et tema esimeseks tegevuseks oli praktiline tegevus.

Kaksteist või viisteist tuhat aastat tagasi need neoliitilised inimühiskonnad oma preestrite- ja preestritaride-klassi ja -traditsiooniga, oma haritud põldude ja arenevate küladega ja väikeste vallidega ümbritsetud linnadega levisid kõigis Vana-maailma soojades ja küllalt vett omavais osades. Ajastust ajastusse toimus nende ühiskondade vahel ideede vool ja vahetus. Eliot Smith ja Rivers on tarvitanud nende esimeste põlduharivate rahvaste puhul sõna „helioliitiline kultuur“. „Helioliitiline“ (päikeseline ja kiviline) pole siinkohal vahest kõige sobivam sõna, kuid seni, kui teadlased pole andnud meile paremat, peame seda kasutama. Tekkinud kusagil Vahemere ja Lääne-Aasia aladel, helioliitiline kultuur levis ajastute jooksul ida poole ja saarelt saarele üle Vaikse ookeani, kuni jõudis vist isegi Ameerikasse ja segunes mongoloidsete põhjasttulnud sisserändajate primitiivsete eluviisidega.

Kuhu iial läksid need pruunjad helioliitilise kultuuri inimesed, nad võtsid endaga kaasa teatud veidrate ideede ja pruukide kogu või osa sellest. Mõned neist on nii kummalised, et vajavad hingeelu eriteadlase seletusi. Nad ehtasid püramiide ja suuri valle ja püstitasid määratud kiviringe suurtest kividest, võib-olla selleks, et kergendada preestrite täheteaduslikke vaatlusi. Nad muutsid muumiateks mõned või kõik oma surnud; nad tätoveerisid ja lõikasid ümber; neile oli omane vana *couvade*-pruuk, mille järgi lapse

sündimise korral isa saadetakse voodisse puhkama, ja õnesümboliks oli neil tuntud svastika (haakrist).

Kui teeksime maailma kaardi ja tahaksime viirutades näidata, kuhu need kokkukuulunud pruugid on jälgi jätnud, siis peaksime tegema vöö maailma parasvöö ja troopika rannikuid pidi Inglismaast ja Hispaaniast alates ümber kogu maailma Mehhiko ja Peruuni. Kuid lõuna pool ekvaatorit asetsev Aafrika, põhjapoolne Kesk-Euroopa ja Põhja-Aasia jääksid viirutamata, sest seal elasid rassid, kes tegelikult arenesid täiesti iseseisvais suunis.

IV. Primitiivsed neoliitilised tsivilisatsioonid.

Umbes a. 10 000 e. Kr. olid maailma geograafilised peajooned õige sarnased tänapäevastega. Tõenäoliselt suur barjäär üle Gibraltari väina, mis seni oli tammina eraldanud ookeani vett maadevahelisest orust, oli läbi söödud ja Vahemeri omas umbes samu äärjoni kui praegu. Kaspia meri oli tõenäoliselt kaugemaleulatuv kui praegu ja võib-olla ühenduses Musta merega põhja pool Kaukasuse mägesid. Seda suurt Kesk-Aasia merd ümbritsevad maad, praegu kõrved või rohtlad, olid siis viljakad ja elamiskõlblikud. Üldse oli maailm niiskem ja viljakam. Euroopa Venemaa oli palju enam soode ja järvede maa kui praegu ja maaihendus Aasia ja Ameerika vahel Beringi kitsuse kohal oli vist veel alles.

Juba sel ajal oleks võinud eristada tähtsamaid rasse, millesse teame inimkonna jagunevat tänapäeval. Tolleaegse soojema ja rikkalikumalt metsastatud maailma soojemais parasvöö-regioonides levisid pruunjad helioliitilise kultuuri inimesed, esivanemad hulga

praegu elavaile Vahemere rahvaile, berberitele, egiptlastele ja suuremale osale Lõuna- ja Ida-Aasia rahvastikust. Sel suurel rassil oli muidugi hulk variante. Ibeeri ehk Vahemere rass ehk Atlandi ja Vahemere rannikute „tumevalge rass“; „hamiidi“ rahvad, kaasa arvatud berberid ja egiptlased; draviidid, India tumedamad rahvused; suur hulk Ida-India rahvaid; paljud polüneesia rassid ja maorid — kõik need on selle suure pea-inimmassi mitmesugusel tasemel seisvad alaosad. Tema läänepoolsemad liigid on valgemad idapoolseist. Kesk- ja Põhja-Euroopa metsades omandas eristatava kuju sinisilmaline blondim inimliik, harunedes pruunja rahvastiku peamassist; see on variant, millest praegu palju kõneldakse kui põhjarassist. Kirde-Aasia rohkem avatud aladel elas üks pruuni inimtõu teisend, kes kaldus enam viltusilmalise, kõrgete põseluude, kollase naha ja väga sirgete mustade juustega tüübi poole — need olid mongoli rahvad. Lõuna-Aafrikas, Austraalias ja paljudel troopika saartel lõuna pool Aasiat leidis vara-negroidse tõu jäänuseid. Aafrika keskosad olid juba segarasside regioonid. Peaaegu kõik tänapäeva Aafrika värvilised rassid näivat olevat värerad pruunjate inimeste ristlemisest negroidse põhitõuga.

Peame meeles pidama, et inimrassid võivad ristelda vabalt ja et nad eralduvad, segunevad ja ühinevad, nii nagu seda teevad pilved. Inimrassid ei hargne nagu puud oksadeks, mis iial uuesti ei ühine. Alati peame meeles pidama rasside taassegunemist igal võimalusel. Seda tehes väldime palju eksimusi ja eelarvamusi. Inimesed tarvitavad sõna „rass“ väga ebamääraselt ja rajavad sellele kõige absurdsemaid üldistusi. Nad räägivad „briti“ rassist või „euroopa“ rassist, kuid peaaegu kõik Euroopa rahvused on pruunide, tume-

valgete, valgete ja mongoli elementide ebamäärased segud.

Nooremal kiviajal jõudsid mongoli tõugu rahvad esmakordselt Ameerikasse. Nähtavasti tulid nad Beringi maakitsuse kaudu ja levisid lõuna poole. Nad leidsid põhjas ees karibu, ameerika põhjapõdra ja suuri piisonikarju lõunas. Kui nad Lõuna-Ameerikasse saabusid, elas seal veel glyptodon, hiiglaarmadill, ja megateerium, monstrumlik kohmakas laiskelajas, kõrge nagu elevant. Tõenäoliselt nad suretasid välja selle koletise, kes oli sama abituu kui suur.

Enamik neist Ameerika suguharudest ei tõusnud iial kõrgemale küttiv-kolivast neoliitilisest elutasemest. Nad ei avastanud iial raua kasutamist ja tähtsamad metallid, mida nad omasid, olid puhas kuld ja vask. Mehhikos, Yucatanis ja Peruus olid tingimused siiski soodsad paiksale põlluharimisele ja umbes a. 1000 e. Kr. või selle ümber tõusis siin väga huvitav tsivilisatsioon, paralleelne Vana-maailma omale, kuid erinev tüübilt. Nagu paljus vanemais Vana-maailma tsivilisatsioonides, muutus neiski väga tähtsaks külvi- ja lõikuseajaga seotud ohverdamine. Kuid kuna Vana-maailmas need ürgsed ideed lõpuks pehmenesid, komplitseerusid ja kattusid teistega, Ameerikas need arenesid, viimistlusid ja omandasid suure intensiivsuse. Need Ameerika tsiviliseeritud maad olid olemuslikult preestrivalitsuslikud maad; nende väejuhid ja valitsejad allusid püha seaduse ja oomenite rangele käsule.

Nood preestrid viisid täheteaduse kõrgele täpsustasemele. Nad tundsid aastat paremini kui babüloomlased, kellest varsti on juttu. Yucatanis omasid nad mingisuguse kirja, eriskummalise ja viimisteldud iseloomuga maia kirja. Niivõrd kui meil on õnnestunud seda dešifreerida, tarvitati seda peamiselt täpsete ja

keerukate kalendrite pidamiseks, milleks preestrid kutasid oma arukust. Maia tsivilisatsiooni kunst jõudis haripunkti umbes a. 700 või 800 p. Kr. Nende inimeste raidkunst üllatab moodsat vaatlejat suure plastilise jõu ja sageli esineva iluga ja hämmeldab veidruste, mingisuguse haiglase konventsionaalsuse ja segasusega, mis on meie vaimule võõras. Vana-maailmas ei leidu midagi päriselt sellesarnast. Kõige lähemale küünivad arhailised india kujud, kuid seegi sarnasus on küllalt kauge. Kõikjal kohtame siin põimuvaid sulgi ja kerratõmbuavaid ja lahtisirutuavaid madusid. Mitmed maia raidkirjad meenutavad palju enam kui Vana-maailma vastavad tööd neid viimisteldud joonistisi, mida teevad vaimuhaiged Euroopa hullumajus. Näib, nagu oleks maia vaim arenenud hoopis erinevalt Vana-maailma vaimust, omaks erinevat mõtteseotust ja, Vana-maailma mõõdupuuga mõõtes, poleks üldse mõistuspärane vaim.

Nende väärustunud Ameerika tsivilisatsioonide sidumine üldise vaimse väärustumisega leiab kinnitust nende erakordsest hullusest valada inimverd. Eriti voolas veri Mehhiko tsivilisatsioonis; seal ohverdati tuhandeid inimesi aastas. Elusate ohvrite lahtilõikamine ja alles tuksuva südame väljakiskumine oli domineerivaks sündmuseks sealse kummalise preesterkonna mõtteis ja elus. Avalik elu ja rahvuslikud pidustused, kõik viisid selle fantastiliselt julma aktini.

Alamrahva tavaline elu-olu selles ühiskonnas sarnanes väga iga teise barbaarse talupoegkonna elu-oluga. Nende savinõud, kangad ja värvid olid suurepärased. Maia kirja mitte ainult ei raiutud kaljudele, vaid kirjutati ja maaliti nahale ja muule sellesarnasele. Euroopa ja Ameerika muuseumid sisaldavad palju mõistatuslikke maia käsikirju, millest peale daatumite on

dešifreeritud väga vähe. Peruus esines ka säärase kirja algeid, kuid need tõrjus kõrvale ülestähenduste tegemine sõlmede varal nööri. Samasugust nööri-mnemoonika meetodit kasustati Hiinas tuhandete aastate eest.

Vana-maailmas leidus 4000 või 5000 aastat e. Kr., seega kolm või neli tuhat aastat varem, primitiivseid tsivilisatsioone, mis sarnanesid nende Ameerika tsivilisatsioonidega. Need tsivilisatsioonid olid samuti rajatud templivõimule, neile oli omane määratul hulgal veriohvrite toomine ja pingselt astronoomiaga tegelev preesterkond. Kuid Vana-maailmas need tsivilisatsioonid mõjustasid üksteist ja arenesid meie maailma praeguste olusuhete suunas. Ameerika ürgsed tsivilisatsioonid ei tõusnud iial kõrgemale sellelt primitiivselt tasemelt. Igäüks neist oli väike omaette maailm. Paistab, et enne eurooplaste Ameerikasse tulemist Mehhikos ei teatud mitte midagi või teati väga vähe Peruust. Kartul, mis oli Peruus igapäevaseks toiduks, oli tundmata Mehhikos.

Põlv põlve järel elasid need inimesed, imetlesid oma jumalaid, tõid oma ohvreid ja surid. Maia kunst tõusis kõrgele dekoratiivse ilu tasemele. Inimesed armastasid ja suguharud sõdisid. Põud ja viljaküllus, tõved ja tervis järgnesid üksteisele. Preestrid viimistlesid oma kalendrit ja ohverdamisrituaali pikkade sajandite jooksul, kuid muis asjus tegid vähe edusamme.

V. Sumer, varajane Egiptus ja kirjaoskus.

Vana-maailma näitelava oli avaram ja mitmekesisem kui Uus-maailma oma. Juba 6000 või 7000 aastat e. Kr. leidus siin peaaegu Peruu kultuuritasemega

quasi-tsiliviliseeritud riike, mis tekkisid Aasia mitmesuguseis viljakais regioones ja Niiluse orus. Sel ajal olid Põhja-Pärsia, Lääne-Turkestan ja Lõuna-Araabia kõik viljakamad kui praegu ja noil aladel kohtame juba väga vara riikide jälgi. Kuid alles Alam-Mesopotaamias ja Egiptuses leiame esimesi linnu, templeid, süstemaatilist põldude niisutamist ja kindlaid tunnuseid sellise sotsiaalse organisatsiooni olemasolust, mis tõuseb kõrgemale lihtsast barbaarsest külalinnast. Noil päevil voolasid Eufrat ja Tigris veel lahusolevate suudmetega Pärsia lahte, kui nendevahelisele maale sumerlased ehtasid esimesed linnad. Umbes samal ajal (kronoloogia on ikka veel segane) algas Egiptuse suur ajalugu.

Sumerlased näivad olnud pruunjad, esiletungivate ninadega inimesed. Nad tarvitasid kirjamärke, mis on dešifreeritud, nii et me tunneme nüüd nende keelt. Nad olid avastanud pronksi kasutamise ja ehtasid suuri tornikujulisi templeid päikese käes kuivatatud telliskividest. Nende maa savi on väga peen; nad kasustasid seda kirjutamiseks ja seetõttu on nende kirjutised säilinud meie päevini. Nad pidasid sarvloomi, lambaid, kitsi ja eesleid, kuid mitte hobuseid. Nad sõdisid jalgsi tihedais rühmades, odade ja nahkilpidega relvastatult. Nad kandsid villaseid rõivaid ja ajasid juukseid.

Üldiselt näib iga Sumeri linn olnud iseseisev riik oma jumala ja oma preestritega. Kuid vahel saavutas mõni linn ülemvõimu teiste suhtes ning nõudis maksu nende elanikkonnalt. Üks väga vana pealkiri Nippuri juures jutustab Sumeri linna Uruki „ülemvalitsusest“, esimesest ülestähendatud ülemvalitsusest. Linn ja selle preesterkond hoidsid enda käes võimu Pärsia lahest Punase mereni.

Esiialgu täitis kirja ülesannet ainult lühendatud piltlik ülestähendamine. Juba enne neoliitilisi aegu hakkasid inimesed kirjutama. Azilien'i kaljupildid, millele juba vihjasime, näitavad selle protsessi algust. Mitmed neist märgivad jahikäike ja sõjakäike ning enamasti on neil inimkujud selgesti välja joonistatud. Kuid mõnikord maalija ei tahtnud vaeva näha peade ega jäsemetega: ta märkis inimest ainult ühe püstloodis ja ühe või kahe põikkriipsuga.

Siit oli üleminek tihendatud piltkirjale kerge. Sumeris, kus kirjutati kepikesega savisse, muutusid märkide kriipsud varsti tundmatuseni mittersarnaseks asjadega, mida nad kujutasid, kuid Egiptuses, kus inimesed maalisid seintele ja papüüruseroo ribadele (esimene paber), säilis sarnasus matkitud asjaga. See pärast et puust stiletid, mida kasustati Sumeris, tegid kiilukujulisi märke, nimetatakse sumeri kirja kiilkirjaks.

Tähtis samm kirjutamiskunsti suunas tehti siis, kui inimesed hakkasid pilte kasustama mitte ainult joonistatud asja, vaid ka mõne sarnase asja tähistamiseks. Piltmõistatades, mida lapsed teatud eas nii väga armastavad, sünnib see veel tänapäevalgi. Me joonistame sao heinalistega tagaplaanil ja järve, ja laps rõõmustab mõistatades, et see tähendab nime Saadjärv. Sumeri keel oli keel, mis koosnes kokkulükitud silpidest, kaunis sarnaselt mõne kaasaegse Ameerika indiaani keelega, ning sobis hästi selle silbilise kirjutamismeetodiga, kus kirjutatud sõnad väljendasid mõisteid, mida ei saanud otsestelt edasi anda piltide kaudu. Hiljem, kui teised rahvad, kelle keelepruugis ei rõhutatud nii ilmselt silpe, hakkasid õppima ja kasustama neid piltkirju, nad muutsid ja lihtsustasid neid veelgi, nii et lõpuks

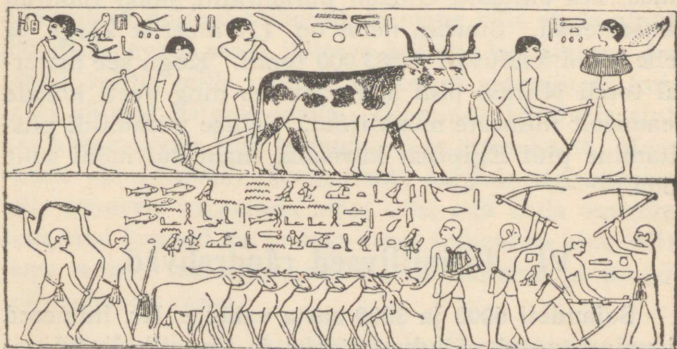
arenes välja häälikkiri. Kõik järgnevate aegade tähes- tikud tekkisid sumeri kiilkirja ja egiptuse (preester- liku) hieroglüüfikirja segunemisest. Hiljem arenes Hiinas kindlaskujunenud piltkiri, kuid seal ei saavu- tanud see häälikkirja astet.

Kirja leiutamine oli väga suure tähtsusega sündmus inimühiskondade arengus. Selle abil võidi üles tähen- dada lepinguid, seadusi, käske. Kirja tõttu võis kaju- neda suuremaid riike kui vanad linnriigid. Kiri või- maldas pidevat ajaloolist teadvust. Preestri või kuninga käsk ja pitsar küündisid palju kaugemale tema pilgu ja hääle ulatusest ning elasid koguni edasi pärast tema surma. Huvitav on vihjata sellele, et vanaaegses Su- meris kasustati väga palju pitsateid. Kuningal, aadlikul ja kaupmehel oli oma pitsat, sageli väga kunstipära- selt lõigatud pitsat, ja ta surus selle igale savidoku- mendile, mida tahtis kehtivaks tunnustada. Nii lähe- dale jõudis tsivilisatsioon trükikunstile 6000 aastat tagasi. Siis kuivatati savi kõvaks ja kiri muutus püsi- vaks. Lugeja ei tohi unustada, et Mesopotaamias kõik kirjad, ülestähendised ja arved lugematute aastate jooksul kirjutati võrdlemisi raskesti hävinevaile tellis- kividele. Sellele seigale me võlgname tänu taasleitud andmete rikkaliku hulga eest.

Pronksi, vaske, kulda, hõbedat ja hinnalise haru- dusena meteorirauda tunti nii Sumeris kui ka Egip- tuses nende riikide olemasolu väga varaseil ajal.

Igapäevane elu neil mõlemal Vana-maailma lin- nademaal, nii Egiptuses kui ka Sumeris, pidi olema väga sarnane. Ja, välja arvatud eeslid ja sarvloom- karjad tänavail, see pidi sarnanema ka eluga maia linnades kolm või neli tuhat aastat hiljem. Rahuajal tegeles rahva enamik põldude niisutamise ja hari- misega, välja arvatud usulised peopäevad. Nad ei

tundnud raha ega tarvidust selle järele. Juhuslikud väikesed kaubatehingud sooritati vahetamise teel. Vürstid ja valitsejad, kes ainuüksi omasid suuri varandusi, kasustasid kuld- ja hõbekange ja vääriskive kõigis juhtuvais kaubatehinguis. Tempel valitses inimeste elu. Sumeris oli selleks suur tornina tõusev tempel, mille katuselt vaadeldi tähti; Egiptuses massiivne ühekordne ehitis. Sumeris oli preester-valitseja võimsaim ja hiilgavaim kõigist olestest. Egiptuses aga oli

Põllutöö Egiptuses. All ms. lambakari külvatud seemet mulda sõtkumas.

keegi preestreist veel kõrgem; see oli maa peajumala elav kehastis, jumal-kuningas vaarao.

Noil päevil oli maailmas vähe vaheldust; inimeste päevad olid päikesepaistelised, töörikkad ja voolasid kindlaskujunenud rööpais. Harva saabus maale võõramaalasi ja need, kes tulid, pidid taluma ebamugavusi. Preestrid juhtisid elu vastavalt korraldusile, mille algust ei mäletanud keegi; nad vaatlesid tähti külviaja määramiseks, selgitasid ohvrite endeid ja tõlgitsesid unenägude hoiatusi. Inimesed töötasid ja

armastasid ja surid ega olnud sealjuures õnnetud. Nad unustasid oma rassi metsiku mineviku ega muret-senud tema tuleviku pärast. Mõni valitsejaist oli rikas heldusest. Selline oli Pepi II, kes valitses Egiptuses umbes üheksakümmend aastat. Mõnikord oli valitseja auahne ja võttis inimeste poegi sõdureiks, saatis nad naabruses-asetsevate linnriikide vastu sõdima ning röövima või pani nad vaevlema suurte ehitiste ehitamisel. Sellised olid Cheops ja Chephren ja Mykerinos, kes ehtasid Ghizeh püramiidid, nood tohutud hauasambad. Suurim neist on 137 meetrit kõrge ja selle kivid kaaluvad 4 883 000 tonni. Kogu see materjal toodi Niilust pidi alla paatides ning veeti kohale peamiselt inimeste musklijõul. Sellise püramiidi püstitamine pidi Egiptust kurnama enam kui mõni suur sõda.

VI. Primitiivsed rändrahvad.

Sajandeil 6000 ja 3000 aasta vahel e. Kr. inimesed ei paigustunud põlluharimiseks ja linnriikide kujundamiseks mitte üksnes Mesopotaamias ja Niiluse orus. Kõikjal, kus oli niisutamisevõimalusi ja jätkus toidust kogu aastaks, inimesed vahetasid küttimise ning kolimise kindlusetuse ja raskused paiksa elu rutiinide vastu. Tigriise ülemjooksul asutas linnu assüürlaste nime all tuntud rahvas; Väike-Aasia orgudes, Vahe-mere rannikul ja saaril leidis väikesi riike, mis tõusid teatud tsivilisatsioonitasemele. Tõenäoliselt toimus sellega rööbiti inimelu areng India ja Hiina veel soodsamais regioones. Mitmes Euroopa osas, kus leidis kalarikkaid järvi, asusid juba kaua vaiade otsa vee kohale ehitatud elamuis väikesed inimühiskonnad, kes toiduse hankimisel võtsid põlluharimisele appi

kalastamise ja küttemise. Kuid leidus palju suuremaid Vana-maailma alasid, kus polnud võimalik selline asustus. Maa oli kas liiga kuiv, liiga tihedalt metsastatud või viljatu, või kliima liiga heitlik selleks, et tollaegsete tööriistade ja teadmistega varustatud inimesed oleksid võinud seal juuri ajada.

Paigustumiseks nois primitiivse tsivilisatsiooni tingimuses vajasis inimesed püsivaid veesaamise võimalusi ja soojust ja päikesepaistet. Seal, kus need nõudmised polnud täidetud, inimene võis elada ainult möödaminevalt, saaki jälitava kütina; karjatajana, kes järgib rohtu, mille leidumine seotud aastaajaga; kuid ta ei võinud paigale jääda. Üleminek küttilvalt elult karjakasvatavale pidi toimuma väga astmeliselt. Metsveiste või (Aasias) metshobuste karjade tagaajamisel võis inimesis turgatuda mõte teha nad enda omanduseks, nad õppisid karju orgudesse sulustama ning võitlema nende kaitseks huntide, metskoerte ja muude röövlomade vastu.

Nõnda sel ajal, kui peamiselt suurte jõgede orgudes edenesid põldurite algelised tsivilisatsioonid, arenes samuti sellest erinev eluviis, nomaadne eluviis, elu, mis seisnes alatises liikumises talviseilt karjamailt suviseile. Rändrahvad olid üldiselt vastupidavamad maadharivaist. Nomaadid polnud nii sigivad ega arvurikkad, neil ei olnud püsivaid templeid ega kõrgelt organiseeritud preesterkonda, neil oli vähem riistu; kuid lugeja ei tohi arvata, et nende eluviis oli tingimata madalamal arengutasemel. Mitmes suhtes oli selline vaba elu enam täiselu kui maaharija oma. Indiviid oli siin ennastusaldavam, väiksemal määral ainult ühik jõugus. Juhi tähtsus oli suurem, teadmamehe oma arvatavasti väiksem.

Suuri kaugusi läbides nomaad nägi elu avaramalt. Ta puutus ühe või teise asustatud maa piiridesse. Ta harjus võõraste nägudega. Ta pidi karjamaade kasutamiseks kavasid tegema ja läbi rääkima võistlevate suguharudega. Mineraalidest teadis ta enam kui inimesed künnimail, sest ta pidi läbima mäekurusid ja kaljuseid paiku. Ta pidi olema parem metallurg. Võib-olla on pronks, palju tõenäolisemalt aga rauasulamine rändrahvaste leiutised. Mõned varaseimad maagist tehtud raudriistad on leitud Kesk-Euroopast, kaugel eemal varaseist kultuurimaist.

Teisalt omasid paiksad inimesed kangaid, savinõusid ja tegid mitmesuguseid muid ihkamisväärseid asju. Kui põllunduslik ja rändav eluviis kujunesid selgesti erinevaiks eluviisideks, siis vältimatult pidi mõlemate inimeste vahel tekkima röövimine ja kauplemine. Eriti Sumeris, mida mõlemalt poolt piirasid kõrved ja aastaajuti karjamaiks sobivad maad, pidid nomaadid tavaliselt laagrisse jääma haritud põldude lähedusse, kaubitsedes ja varastades ja võib-olla metallnõusid parandades, nii nagu seda teevad mustlased meie päevini. (Kuid kanu nad ei varastanud, sest kodulinde — oma päritolult India džungli linde — ei kodundatud varem kui umb. 1000 aastat e. Kr.) Nad tõid kaasa kalliskive ja nahk- ja metallasju. Kui nad jahimehed olid, siis pakkusid nad karusnahku. Vahe-tuseks said nad savinõusid, helmeid, klaasi ja ehteid ja muid sellesarnaseid käsitöösaadusi.

Noil kaugeil Sumeri ja Egiptuse esimeste tsivilisatsioonide päevil oli kolm nomaadide pearegiooni ja kolm pealiiki rändavaid ja poolpaiksaid rahvaid. Sügaval Euroopa laantes elasid blondid põhjarahvad, kütid ja karjandajad, madalal tasemel olev rass. Kuni 1500. a. e. Kr. teadsid muistsed kultuurarahvad neist

väga vähe. Kaugel Lääne-Aasia steppides mitmesugused mongoli suguharud, hunni rahvad kodundasid hobust ja õppisid oma suviste ja talviste laagrikohtade vahel tegema väga kaugele ulatuvaid rännakuid. Võib-olla olid põhjarahvad ja hunni rahvad üksteisest veel ikka eraldatud Venemaa soode ja selleaegse praegusest suurema Kaspia mere läbi. Venemaast oli siis ju suur osa soode ja järvede all. Süüria ja Araabia kõrbedes, mis praegu aina viljatumaks muutuvad, ajasid tumevalged või pruunjad rahvad, semiidi suguharud, lamba-, kitse- ja eeslikarju ühelt rohumaalt teisele. Need semiidi karjased ja teatud negroidsem rahvatõug Lõuna-Pärsias, elamiidid, olid esimesiks nomaadideks, kes tihedamalt kokku puutusid varajaste kultuurimaadega. Nad tulid kaupmeestena ja röövretklejaina. Lõpuks aga tõusis nende keskelt julgema kujutlusvõimega juhte ning nad muutusid vallutajaiks.

Umbes 2750. a. e. Kr. suur semiitide juht Sargon oli vallutanud kogu Sumerimaa ning oli kogu maailma isand Pärsia lahest Vahemereni. Ta oli kirjaoskamatu barbar, aga tema rahvas, akkadlased, õppisid sumeri kirja ning võtsid sumeri keele tarvitusele ametnike kude ja haritlaste keelena. Tema rajatud riik langes pärast kahesajandilist kestvust ja, pärast üht maa üleujutamist elamiitide poolt, pani oma valitsuse Sumeris maksma uus semiidi rahvas amoriidid. Nad tegid oma pealinnaks ühe senise väikelinna jõe ülemjooksul, Babüloni, ja nende riiki hüütakse esimeseks Babüloonia riigiks. Kindlama korralduse omandas see suure Hammurapi-nimelise kuninga ajal (umb. 2100 e. Kr.), kes koostas vanima seadustekogu, mida tunneb ajalugu.

Kuigi kitsas Niiluse org polnud nii avatud noma-

dide invasioonile *) kui Mesopotaamia, ometi tungisid umbes Hammurapi ajal semiidid edukalt Egiptusesse ja mitmeks sajandiks pääses troonile uus vaarao-suguvõsa Hüksod ehk „karjuskuningad“. Need semiidi vallutajad ei sulanud ial ühte egiptlastega, neisse suhtuti ikka vaenlikkusega kui võõramaalasisse ja barbaritesse, ja lõpuks kihutas rahvas mässu tõstes nad umb. 1600 e. Kr. maalt välja.

Kuid Sumerisse olid semiidid tulnud alatiseks ja mõlemad rassid segunesid ning Babüloonia riik muutus semiidi riigiks oma keelelt ja laadilt.

VII. Esimesed meresõitjad rahvad.

Esimesed paadid ja laevad võeti tarvitusele oma kakskümmend viis või kolmkümmend tuhat aastat tagasi. Tõenäoliselt kõige hiljem neoliitilise ajastu algul sõudis inimene juba ringi vett mööda puupakul või täispuhutud loomanahal. Nahaga kaetud ja tihendatud punutud paati kasustati Egiptuses ja Sumeris juba noil ajal, millal meie teadmised neist regioonidest algavad. Praegugi tarvitatakse seal selliseid paate. Neid kasustatakse meie päevini Iirimaal, Wales'is ja Alaskas, hülgenahast paatides sõidetakse veel ikka üle Beringi väina. Kui tööriistad paranesid, siis võeti tarvitusele õõnes puupakk. Paatide ehitamisele järgnes loomulikus järjekorras laevade tegemine.

Võib-olla säilitab Noa laeva legend mälestusi mingist varasest laevaehituse suursaavutisest, just nagu maailma rahvaste keskel nii laialt levinud veeuputuse

*) Invasioon — sissetung.

lugu võib olla pärimus vee voolamisest Vahemere basseini.

Ammu enne püramiidide ehitamist oli laevu Punasel merel ja Vahemerel ja Pärsia lahel leidus neid umbes 7000 aastat e. Kr. Enamasti olid need kalurite laevad, kuid mõned neist olid juba kauba- ja mereröövilaevad — sest tundes kord juba inimkonda, nii nagu me teda tunneme, võime õige kindlasti oletada, et esimesed meremehed röövisid seal, kus said, ja kaubitsesid seal, kus pidi seda tegema.

Mered, millele esimesed laevad söandasid sõita, olid sisemaa mered, kus tuul puhub heitlikult ja sageli päevade kaupa valitseb surmavaikus. Seetõttu jäi purjede kasustamine kaua ainult abivõtteks. Alles viimase 400 aasta kestel on välja arenenud hästi takeldatud ookeanikõlvulised purjelaevad. Vana-maailma laevad olid põhiolemuselt aerulaevad. Nad hoidsid ranna lähedusse ja läksid sadamasse esimeste tormitundemärkide puhul. Kui laevad kasvasid suurteks galeerideks, siis põhjustas see nõudmise sõjavangide kui galeeriorjade järele.

Me juba vihjasime semiidi rahvaste ilmumisele rändureina ja nomaadidena Süüria ja Araabia regioonis ja sellele, kuidas nad vallutasid Sumeri ja asutasid esmalt Akkadi ja siis Babüloonia suurriigi. Läänes püüdsid samad semiidi rahvad pääseda mere äärde. Piki Vahemere idakallast asutasid nad rea sadamalinna, millest Tüüros ja Siidon olid tähtsaimad. Ja Hammurapi ajal Babüloonias levisid nad kaupmeestena, rändureina, kolonisaatoreina üle kogu Vahemere basseini. Neid mereseemiite nimetati fõniiklasiks. Suurel arvul asusid nad Hispaaniasse, taamale tõrjudes vana ibeeri-baski rahvastiku ja rannaekspeditsioone läheta-des läbi Gibraltari väina. Aafrika põhjakaldal asutasid

nad kolooniaid. Kartaagost, ühest noist Föniikia linnadest, peame edaspidi palju rääkima.

Kuid föniiklased polnud esimene rahvas, kes omas galeere Vahemerel. Selle mere saartel ja randadel oli juba terve rida väikesi ja suuri linnu, mis kuulusid egeuse rahvaile, rassile või rassidele, kel oli ilmselt vere- ja keelesugulust baskidega läänes ja berberite ja egiptlastega lõunas. Neid rahvaid ei tohi ära vahetada kreeklastega, kes astusid meie ajalukku hiljem. Nad olid kreeklaste eelkäijad. Kuid nad omasid juba linnu Kreekamaal ja Väike-Aasias, Mückeene ja Trooja näiteks, ja neil oli suur ja õitsev asundus Knososes Kreeta saarel.

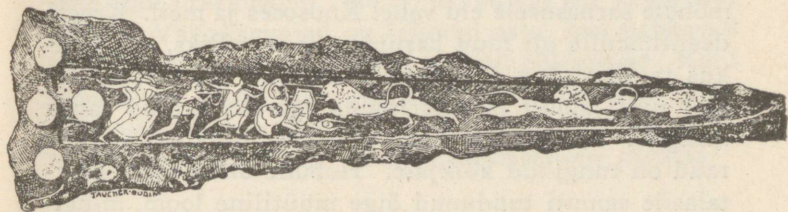
Alles viimase poolsajandi jooksul oleme kaevamisi teostavate arheoloogide usinuse tõttu tutvunud egeuse rahvaste levimisala ja kultuuriga. Knosos uuriti põhjalikult läbi. Õnneks polnud selle kohale hiljem asutatud linna, mis küllalt suur selleks, et hävitada tema varemeid; ja seetõttu on Knosos peallikaks teatmete saamisel selle kord peaaegu unustatud kultuuri üle.

Knosose ajalugu ulatub sama kaugele tagasi kui Egiptuse ajalugu; mõlemad maad kauplesid elavalt mere kaudu umbes 4000 e. Kr. 2500. a. ümber e. Kr., seega Sargon I valitsusaja ja Hammurapi aja vahel, Kreeta tsivilisatsioon oli seniidis.

Knosos polnud niivõrd linn kui suur palee Kreeta monarhile ja tema teenritele. Ta polnud isegi kindlustatud. Alles hiljem, kui föniiklased muutusid võimsaks ja uus veel hirksam mereröövli tõug ilmus merele põhja poolt, kindlustati Knosos.

Monarhi nimetati siin minoseks, nii nagu Egiptuse monarhi nimetati vaaraoks. Ta pidas oma õue palees, mis varustatud volava veega, kümblemisruumide ja muude selliste mugavustega, mille sarna-

seid ei leidu üheski antiikses varemes. Seal korraldas ta suuri pidustusi ja vaatemänge, seal peeti härjavõitlusi, mis kummaliselt sarnased nendega, mida veel praegu korraldatakse Hispaanias (isegi härjavõitlejate kostüümides leidub sarnasusi), ja seal anti võimlemisetendusi. Naiste rõivad meenutasid oma laadilt väga praegusi; kanti korsette ja volangidega rõivaid. Nende kreetalaste keraamika, kudumistooted, raidkunst, maal, ehtesjad, elevantiluutooded, metall- ja panustööd

Näide egeuse kunstist. Pronksist põuenuga kulla ja hõbedaga inkrusteeritud lõvijahi-kujutisega.

olid sageli hämmastavalt ilusad. Ja nad omasid kirjasüsteemi, kuid see on veel ikka dešifreerimata.

Õnnelik, päikeseküllane ja kultuurne elu kestis paarkümmend sajandit. Umbes 2000 e. Kr. Knosos ja Babülon omasid külluses mugavust armastavaid ja haritud inimesi, kes tõenäoliselt elasid õige lõbusalt. Neil oli vaatemänge ja usulisi pidustusi, koduseid orjasid ümmardajaiks ja käsitöölisist orjasid, kes hankisid neile sissetulekut. Elu pidi tunduma kõigiti kindlustatud neile inimesile päikesesse kastetud ja sinisest merest vöötatud Knososes. Egiptus paistis muidugi noil poolbarbaarsete karjuskuningate valitsusajal allakäiva riigina. Ja selleaegne poliitikast huvitatu pidi märkama kõikjal semiidi rahvaste edu — nad valitsesid Egiptuses, nad valitsesid kauges Babü-

lonis, ehtasid Ninive Tigrise ülemjooksul, purjetasid läände Heraklese sammasteni (Gibraltari väinani) ja asutasid oma asumaid neile kaugetele rannamaadele.

Knososes peab olnud olema agaraid ja uurimis-himulisi päid, sest hilisemad kreeklased jutustasid muinasjutte nutikast kreeta meistrist Daidalosest, kes püüdis teha mingisugust lennumasinat, võib-olla purilennukit, mis aga kokku varises ning merre kukkus.

Huvitav on vihjata mõnele erinevusele, samuti ka mõnele sarnasusele elu vahel Knososes ja meil. Kreeta džentlmenile oli raud haruldaseks metalliks, mis kukkus taevast ning oli pigemini huvitav kui kasulik — sest tunti ainult meteorirauda ega saavutatud rauda maagist. Võrreldgem seda praeguse olukorraga, kus raud on tunginud kõikjale. Hobune oleks meie kreetalasele samuti tundunud õige müütiline loom, mingisugune ülieesel, kes elas kaugel Musta mere taga süngel põhjamaal. Tsivilisatsioon eksisteeris kreetalase jaoks peamiselt Egeuse Kreekamaal ja Väike-Aasias, kus lüüdiälased, kaarialased ja troojalased elasid samasuguselt ja tõenäoliselt kõnelesid kreetalaste omaga sarnast keelt. Tõsi küll, föniiklased ja egeuslased asustasid Hispaaniat ja Põhja-Aafrikat, kuid need olid tema kujutlusvõimele väga kauged regioonid. Itaalia oli veel ikka tühi maa, kaetud tihedate laantega; pruuninahalised etruskid polnud veel asunud sinna Väike-Aasiast. Ja võib-olla ühel päeval see kreeta džentlmen läks sadamasse ja nägi seal vangi, kes paelus ta tähelepanu, sest et ta oli väga heledanahaline ning omas siniseid silmi. Võib-olla püüdis meie kreetalane kõnelda temaga ja sai vastuseks arusaamatu puristuse. See oles oli toodud kusagilt Musta mere tagant ja näis olevat väga pime metslane. Tegelikult oli ta inimene ühest aaria suguharust ning esindas

rassi ja kultuuri, millest peame varsti palju rääkima. See kummaline keel, mida ta kõneles, pidi hiljem eristuma sanskriti, pärsia, kreeka, ladina, saksa, inglise ja enamikuks teisteks maailmakeeliks.

Selline oli Knosos oma tõusu tipul: haritud, ettevõtlik, kuulus ja õnnelik. Kuid umbes 1400 e. Kr. saabus tema õitsengule, võib-olla väga äkiline, katastroof. Minose palee purustati ja selle varemeid ei ehitatud iial uuesti ning iial ei elutatud neid noist päevist kuni praegusteni. Me ei tea, kuidas see katastroof juhtus. Väljakaevajad on leidnud asju, mis paistavad olevat pillutatud röövsaak ja märgid põlemisest. Kuid samuti on leitud õige purustava maavärisemise jälgi. Võib-olla hävitas loodus üksi Knosose, võib-olla lõpetasid kreeklased selle, mida maavärisemine algatas.

VIII. Egiptus, Babüloonia ja Assüüria.

Egiptlased ei alistunud iial päris meelsasti karjuskuningate valitsusele ja umbes 1600 e. Kr. võimas patriootiline liikumine kihutas välja need võõramaalased. Egiptusele järgnes nüüd uus õitseae, mida egiptoloogid tunnevad Uue riigi nime all. Egiptus, mis enne hüksoslaste sissetungi polnud tihedalt konsolideeritud*), oli nüüd hästi ühendatud riik; ja võõraste ikke ja revolutsiooni faas oli täitnud ta sõjaka vaime. Vaaraod muutusid agressiivseiks vallutajajaks. Nad olid õppinud tarvitama sõjahobust ja sõjavankrit, mille hüksoslased olid maale toonud. Thutmosis III ja Amenhotep III ajal avardas Egiptus oma võimu Aasias Eufratini.

*) Konsolideeritud — kindlustatud, tervikuks liidetud.

Nüüd astume umbes tuhandeaastasse sõdadeperioodi Mesopotaamia ja Niiluse täiesti erinevate tsivilisatsioonide vahel. Esmalt oli ülekaalus Egiptus. Suured dünastiad — seitsmeteistkümnes dünastia, mis hõlmab Thutmosis III ja Amenhotep III ja IV ja suure kuningatari Hatšepsuti, ja üheksateistkümnes dünastia Ramses II-ga, kes valitses kuuskümmend seitse aastat ja keda mõned peavad Moosese-aegseks vaaraoks, — tõstsid Egiptuse kõrgele majanduslikule õitsengule.

Vaheajal olid Egiptuses võõraste surve ajad, selle vallutamine süürlaste ja hiljem lõunast etiooplaste poolt. Mesopotaamias valitses Babülon, seejärel muutusid ajutiselt esivõimuks hetiidid ja Damaskuse süürlased. Kord vallutasid süürlased Egiptuse; Ninive assüürlaste õnn kord langes, kord tõusis; vahel valitsesid assüürlased Babülonis ja ründasid Egiptust. Meie ruum on liiga piiratud selleks, et jutustada egiptlaste ja mitmesuguste Väike-Aasia, Süüria ja Mesopotaamia semiidi vägede tulekuist ja minekuist. Need sõjaväed olid nüüd varustatud tohutusuurte sõjavankri-parvedega, sest hobused (keda ikka kasustati ainult sõja ja hiilgavate esinemiste puhul) olid sel ajal levinud Kesk-Aasiast vanule kultuurimaile.

Tolle kauge aja hämaras valguses ilmuvad ning mööduvad suured vallutajad: Tušratta, Mitanni kuningas, kes vallutas Ninive; Tiglatpilesar I Assüüriast, kes vallutas Babüloni. Lõpuks muutusid assüürlased selle aja suurimaks sõjajõuks. Tiglatpilesar III vallutas Babüloni 745. a. e. Kr. ning pani seega aluse riigile, mida ajaloolased hüüavad Uus-Assüüria riigiks. Nüüd oli raud saabunud kultuurrahvaste juurde põhjast. Armeenlaste eelkäijad hetiidid tarvitasid rauda esmakordselt ja vahendasid selle kasustamisoskust

assüürlasile. Assüüria usurpaator*) Sargon II relvastas oma väeosad rauaga. Assüüria kujunes esimeseks suurvõimuks, mis tegelikult selgitas vere ja raua doktriini. Sargoni poeg Sanherib viis ühe sõjaväe kuni Egiptuse piirideni ja sai lüüa, mitte vastase sõjalise vägevuse, vaid katku pärast. Sanheribi pojapoeg Assurbanipal (keda ajaloos tuntakse ka ta kreeka nime Sardanapalose all) vallutas Egiptuse tegelikult 670 e. Kr. Kuid siis oli Egiptus niikuinii juba vallutatud riik ühe etioopia dünastia valitsuse all. Sardanapalose võit tähendas üksnes ühe vallutaja asendamist teisega.

Kui omaksime rea poliitilisi kaarte sellest pikast kümnesajandilisest ajavahemikust, me näeksime Egiptust laienevat ja kokku tõmbuvat otsekui amööbi mikroskoobi all. Ja me näeksime mitmesuguseid semiidi riike — babüloomlaste, assüürlaste, hetiitide ja süürlaste omi — tulevat ja minevat, üksteist ära õgivat ja jälle välja sülitavat. Väike-Aasia lääneosas oleksid väikesed egeuse riigid, nagu Lüüdia, mille pealinnaks oli Sardes ja Kaaria. Kuid pärast 1200. a. e. Kr., võibolla varemgi, ilmub Vana-maailma kaardile uus rühm nimesid kirdest ja loodest. Need oleksid teatud barbaarsete suguharude nimed, kes, varustatud raudrelvade ja kasustades sõjas hobuse-vankreid, on kujunemas suureks nuhtluseks egeuse ja semiidi tsivilisatsioonidele nende põhjapiiridel. Nad kõik kõnelesid kunagise ühiskeele, aaria keele alakeeli.

Ümber Musta ja Kaspia mere kirdenurga tulid meedlased ja pärslased. Selleaegseis ürikuis segatakse nad sageli ära sküütide ja sarmaatidega. Kirdest või loodest saabusid armeenlased, loode pool tõkestavat merd rändasid läbi Balkani poolsaare kimmeerlased,

*) Usurpaator — anastaja, ebaseaduslik võimu omandaja.

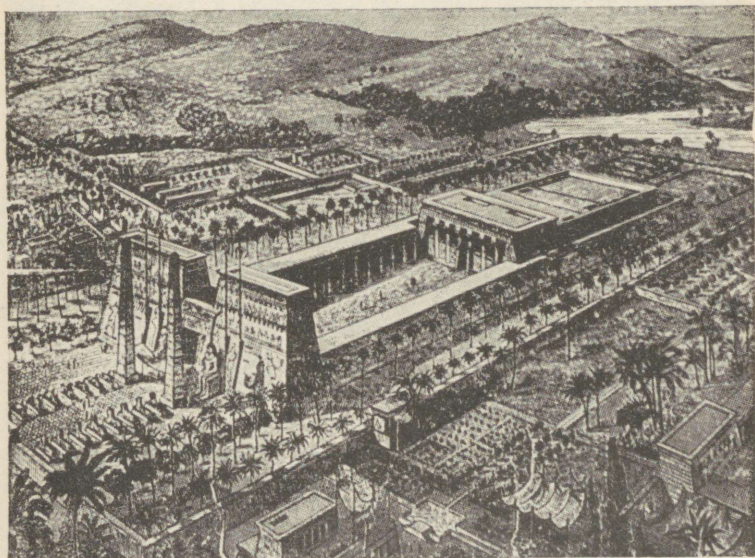
früüglast ja helleenii suguharud, keda me praegu kutsume kreeklasiiks. Need aarialased, nii ida- kui ka läänepoolsed, olid retklejad ja linnade rüüstajad ning röövijad. Nad olid kõik suguluses ja üksteise sarnased rahvad, sitked röövimisele siirdunud karjandajad. Idas jäid nad ainult röövretki korraldavaiks piirirahvaiks, kuid läänes vallutasid nad linnu ja kihutasid välja tsiviliseeritud egeuse rahvad. Need otsisid uusi kodumaid kaugemal aaria mõjupiirkonnast. Mõned otsisid asumisvõimalusi Niiluse deltas, kuid löödi tagasi egiptlaste poolt, teised, Väike-Aasiast pärinevad etruskid, näivad purjetanud riigi asutamiseks laanterikkasse metsikusse Kesk-Itaaliasse, kolmandad neist ehitasid endale linnu Vahemere kagurannikule ja muutusid ajaloos hiljem vilistidena tuntud rahvaks.

Neist aarialasist, kes tulid nii jõhkralt antiiksete tsivilisatsioonide näitelavale, me kõneleme täielikumalt järgmises peatükis. Siin lihtsalt ainult mainime kõiki neid rahvaliikumisi ja väljarändamisi vanul kultuurimail, mida alustas pidevalt ja järk-järgult edasitungiv aaria barbarite keeris, tulles põhjapoolseist laantest ja tühimailt 1600 ja 600 vahel e. Kr.

Ühes järgnevaist peatükkidest peame samuti jutustama ühest väikesest semiidi rahvast, heebrealasist, kes elasid mägedes Föniikia ja Vilisti rannamaade taga. Nad löid kirjavara, mis muutus väga tähtsaks järgnevail ajal, kogu raamatuid: ajalugusid, laule, tarkuseraamatuid ja prohvetiraamatuid — s. o. heebre piibli.

Mesopotaamias ja Egiptuses tekitas aarialaste tulek põhilisi muudatusi alles pärast 600 e. Kr. Egeuslaste põgenemine kreeklaste eest ja Knosose hävitamine pidid Egiptuse ja Babüloonia kodanikele tunduma kaugel kõuena. Dünastiad tulid ja läksid neis

tsivilisatsiooni hällimais, kuid üldiselt püsis inimeste elu samasena, ainult põlv-põlvelt peenedes ja keerukamaks muutudes. Egiptuses lisaks vanemate aegade arvukaile monumentidele — püramiidid olid juba kolm tuhat aastat vanad ja neid näidati küllastajaile nagu tänapäevalgi — loodi uudseid ja hiilgavaid ehitisi, eriti seitsmeteistkümnenda ja üheksateistkümnenda

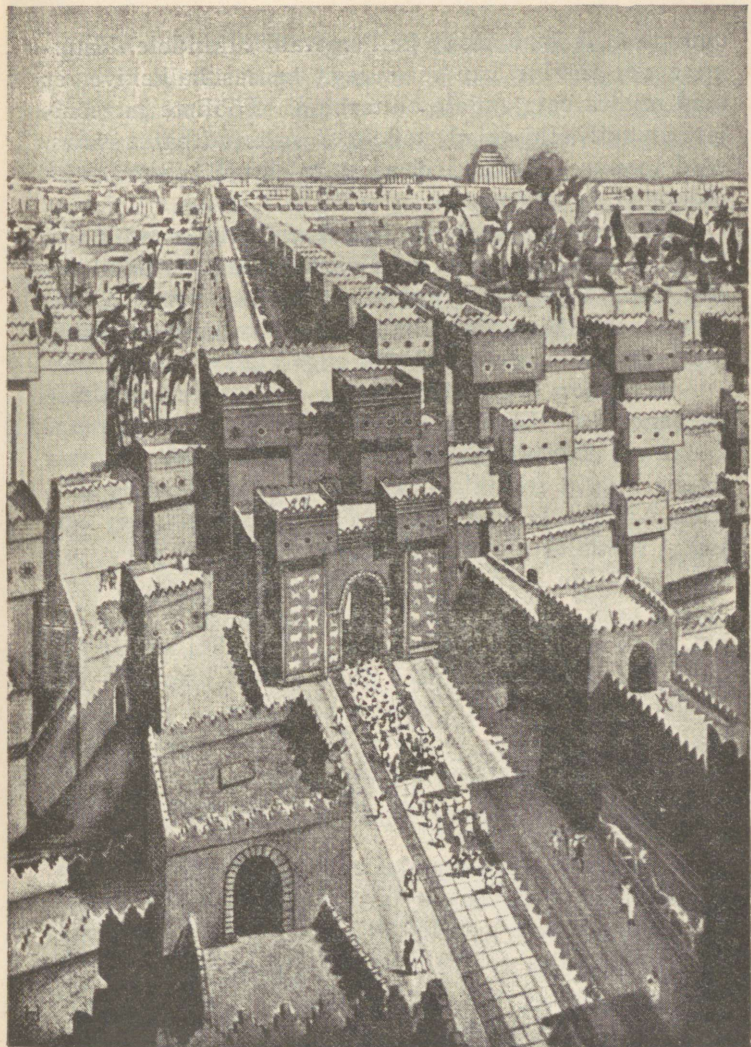
Egiptuse tempel.

nenda dünastia ajal. Karnaki ja Luxori suured templid kuuluvad neisse aegadesse. Neil sajanditel 1600 ja 600 vahel e. Kr. on tehtud samuti kõik Ninive tähtsaimad monumendid, suured templid, tiivulised inimpeaga härjad, kuningate, vankrite ja lõvijahtide rel-

jeefid. Ja sama periood hõlmab ühtlasi enamiku Babüloni hiilgeehitisist.

Me omame nii Egiptusest kui ka Mesopotaamiast külluses riiklikke ürikuid, äritehingute arveid, muinaslugusid, luuletisi ja erakirjavahetust. Me teame, et jõukate ning mõjukate inimeste elu selliseis linnus nagu Babülon või Egiptuse Teebai oli peaaegu sama rafineeritud ning luksuslik kui mugavust armastavate ning jõukate inimeste elu praegu. Nad elasid korrapäraselt ja pidulikult ilusais, kaunilt sisustatud ja dekoreeritud majades, kandsid rikkalikult ilustatud rõivaid ja võluvaid juveele. Nad pidasid pidusid ja pühi, harrastasid muusikat ja tantsu, neid ümmardasid vilunud teenrid, nende eest hoolitsesid arstid ja hambaarstid. Nad ei reisinud palju ega kaugele, kuid paadisõidud olid ühiseks suvirõõmuks nii Niilusel kui ka Eufratil. Koormakandjaks loomaks oli eesel, hobust kasustati ikka veel ainult sõjavankrite juures ja ametlikel tseremooniail. Muul oli ikka veel haruldus ja ka kaamel, kuigi Mesopotaamias tuntud, polnud veel toodud Egiptusesse. Rauast tarberiistu oli vähe, vask ja pronks jäid domineerivaiks metallideks. Tunti nii peene linase ja puuvillase kangaid, kui ka villast riiet. Klaasiga oldi tuttav ja seda värviti kaunilt, kuid klaasasjad olid tavaliselt väikesed. Ka polnud klaas puhas ega kasustatud seda optilisiks otstarbeiks. Inimesed kandsid küll kuldplombe hambais, kuid veel mitte prille ninal.

Üheks kummaliseks kontrastiks vana Teebai ja Babüloni ja uusaegse elu vahel oli münditud raha puudumine. Enamasti toimus kauplemine vahetuse teel. Babülon oli rahanduses kaugelt ennetanud Egiptuse. Siin kasustati kaubavahetusel kangides hoitavat kulda. Siin oli pankureid enne rahamüntimise algust, kes löid

İštari vārav Babūlonis.

oma nime ja kaalu neile kallismetalli tükkidele. Kaupmees või rändur kandis endaga kaasas kalliskive, et neid müües osta endale elutarbeid. Tööliste ja teenijate enamik olid orjad, kellele ei makstud palka rahas, vaid loonus. Raha tarvitusele tulekuga hakkas orjapidamine kahanema.

Nende vanaaegsete linnade moodne külastaja oleks leidnud seal puuduvat kaks väga tähtsat toitartiklit: seal polnud kanu ega mune. Prantsuse kokal poleks olnud just lõbus Babülonis. Need esemed saabusid idast umbes viimse Assüüria riigi ajal.

Religioon nagu kõik muugi oli läbi teinud suure peenenemise. Inimesteohverdamine näit. oli ammugi kadunud; nende asemel ohverdati loomi või taignast nukke. (Kuid föniiklasi ja eriti Kartaago, nende suurima Aafrika koloonia kodanikke süüdistatakse hiljemgi inimoleste ohverdamises.) Muistseil päevil oli suure pealiku surma puhul kombeks ohverdada tema naised ja orjad ja murda oda ja vibu katki ta haua kohal, et ta ei pruugiks saatjaita ja relvadeta minna vaime maailma. Egiptuses püsis sellest hämarast traditsioonist elus mõnus komme laibaga koos matta väikesi maja-, töökoja-, teenrite- ja karjamudeleid, mudeleid, mis meid praegu lasevad elavalt kujutella selle vanaaegse rahva rahulikku ning kultuurset elu 3000 aastat ja enamgi tagasi.

Selline oli Vana-maailm enne aarialaste saabumist põhjapoolseist metsadest ja orgudest. Indias ja Hiinas toimus sellele paralleelne areng. Mõlema regiooni suurtes orgudes tekkisid pruunjate inimeste linnriigid, kuid Indias nad ei näi olevat nii ruttu arenenud ega ühte sulanud kui Egiptuses ja Mesopotaamias. Nad seisid lähemal vanade sumerlaste tsivilisatsioonile ja maia tsivilisatsioonile Ameerikas. Hiina ajalugu

vajab veel ikka hiina õpetlaste poolt moderniseerimist ja puhastamist legendaarsest ainesest. Tõenäoliselt oli Hiina sel ajal Indiast ette jõudnud. Egiptuse seitsmeteistkümnenda dünastia kaasaeglastena valitses Hiinas Šang'ide keisridünastia, preester-imperaatorid lõdvalt ühendatud riigi ja alistatud kuningate kohal. Nende varajaste keisrite peakohustiseks oli perioodiliste ohverduste toimetamine. Veel praegu eksisteerib kauneid pronksanumaid Šang'ide dünastia ajast ja nende ilu ja töötlus sunnivad meid möönama, et nende valmistusele peab eelnenud olema mitu sajandit kultuuri.

IX. Primitiivsed aarialased.

Neli tuhat aastat tagasi, seega umbes 2000 e. Kr. olid Kesk- ja Kagu-Euroopa ja Kesk-Aasia tõenäoliselt soojemad, niiskemad ja metsarikkamad kui praegu. Neis maakera piirkondades rändas rühm suguharusid, peamiselt heledanahalisest ning sinisilmalisest põhjarassist. Viimased olid nii lähedases suguluses üksteisega, et Reinist Kaspia mereni kõnelesid ühise keele eri murrakuid. Tol ajal nad polnud veel väga arvukad, kuid nende olemasolus ei kahelnud enam babüloomlased, kellele Hammurapi andis seadusi, ega vana ja kultuurne Egiptus, mis sel ajal maitstes esmakordselt võõrvallutuse kibedust.

Need põhjarahvad olid määratud mängima tõepoolest väga tähtsat osa maailma ajaloos. Nad olid karjamaade ja metsalagendike rahvad. Esialgu omasid nad küll veisekarju, kuid mitte hobuseid; rändamisel asetasid nad oma telgid ja muud riistad kohmakaile härjavankreile. Kui nad muutusid mõneks ajaks paiksaks, siis tegid nad hurtsikuid oksadest ja savist. Nad põletasid oma tähtsad surnud, aga nad ei põletanud

neid tseremoniaalselt nagu brünetsed rahvad. Suuremate juhtide tuha panid nad urnidesse ja kuhjasid urni ümber ümmarguse künka. Need künkad on „ümmerkääpad“, mida esineb kogu Põhja-Euroopas. Nende brünettrahvaist eelkäijad ei põletanud oma surnuid, vaid matsid nad istuvas asendis piklikesse künkaisse, „pikk-kääpaise“.

Aarialased kasvasid nisu, härgadega põldu kün- des, kuid nad ei jäänud püsivalt asuma oma põldude juurde; nad kogusid oma lõikuse ja liikusid edasi. Nad omasid pronksi ja umb. 1500 e. Kr. nad õppisid tundma rauda. Võib-olla leiutasid nad rauasulatamise. Umbkaudu samal ajal tutvusid nad hobusega, keda alguses tarvitati ainult veo jaoks. Nende ühiskondlik elu ei keskendunud templi ümber nagu paiksama rahva elu Vahemere naabruses ja nende pealikud olid pigemini juhid kui preestrid. Nende ühiskondlik kord oli ennem aristokraatlik kui jumalavalitsuslik või kuningriiklik; juba õige varasel arenguastmel eristusid nende keskelt teatud perekonnad juhtivate ja aadliperekondadena.

Nad olid väga lauluarmastavad rahvad. Oma rännakuid elustasid nad pidudega, kus palju joodi ja erilised inimesed, nn. bardid, laulsid ja retsiteerisid. Enne tsivilisatsiooniga kokkupuutumist põhjarahvad ei omanud kirja, ainult bardide mälestused olid neile elavaks kirjanduseks. Nende retsiteeriv keeleharrastus aitas palju kaasa keele peeneks ja ilusaks väljendusvahendiks muutmisele ja kahtlemata peab osalt selle arvele kirjutama hilisemate aaria keelest võrsunud keelte paremusi. Igal aaria rahval oli oma legendaarne ajalugu, mis kristallus bardide retsitatsioonides, eepostes, saagades ja vedades, nagu neid mitmel viisil nimetatakse.

Rahva ühiskondlik elu keskendus juhi majapidamise ümber. Seal, kus mõneks ajaks paigale jäädi, oli pealiku koda sageli õige ruumikas puuehitis. Kahtlemata oli neil ka karjuseonne ja eraldi asetsevaid taluhooneid, kuid aarialaste enamikule oli see koda üldiseks tsentrumiks; igäüks läks sinna pidutsema, barde kuulama ja osa võtma mängudest ja arutlusist. Seda ümbritsesid lehmalaudad ja karjaaiad. Pealik, ta naine ja teised talle lähemad magasid laval või kõrgel rõdul, lihtinimesed, kus juhtus, nii nagu praegugi india pere-des. Peale relvade, ehteasjade, tööriistade ja muu säärase isikliku omanduse valitses suguharus mingisugune patriarhaalne kommunism. Pealik valdas karja ja rohumaid üldsuse huvides; metsad ja jõed olid kõigile kasustamiseks vabad.

Nii elas rahvas, kes tugevnes ja paljunes suurtel maa-aladel Kesk-Euroopas ja läänepoolses Väike-Aasias Mesopotaamia ja Niiluse suurte tsivilisatsioonide kasvamise ajal ja keda näeme kõikjal peale tungivat helioliitilisile rahvaile teisel aastatuhandel e. Kr. Nad hakkasid ilmuma Prantsusmaale, Britanniasse ja Hispaaniasse. Nad liikusid läände kahes laines. Esimesed Britanniasse jõudnud rahvaist olid varustatud pronksrelvadega. Nad hävitasid või alistasid selle rahva, kes oli ehitanud suuri kivimonumente Carnac'is Bretagne'is ja Stonehenge'is ja Avebury's Inglismaal. Nad saabusid Iirimaaale. Neid hüütakse gaeli keltideks. Teine laine neile lähedases hõimluses rahvaid, võib-olla muurassiliste sugemetega, tõi endaga raua Suur-Britanniasse ja on tuntud britannia keltide lainena. Nende keelest on arenenud Wales'i keel.

Teised kelti hõimud tungisid lõunasse Hispaaniasse ja puutusid seal kokku ikka veel sisemaal valitseva helioliitilise baski rahvaga, samuti ka semiidi

föniikia kolooniatega mererannal. Rida suguharusid, kes nendega samuti tihedas suguluses, itaalikud, rajasid endale teed ikka veel harimata ja metsastunud Apenniini poolsaarel. Mitte alati ei olnud nad võidukad. Kaheksandal sajandil ilmub ajalukku Rooma, elutatud aaria latiinidest, kuid etruski aadli ja kuningate valitsuse all.

Aaria mõjupiirkonna teises otsas liikusid samasugused suguharud samuti lõuna poole. Sanskritti kõnelevad aaria rahvad olid tulnud mägedelt alla läbi läänepoolsete kurude Põhja-Indiasse kaua enne a. 1000 e. Kr. Nad olid kokku puutunud draviidide ürgse tsivilisatsiooniga ning neilt paljugi õppinud. Teised aaria suguharud paistavad olevat levinud Kesk-Aasia tompmägedes, palju kaugemal ida poole nende rahvaste praegusest ulatusest. Ida-Turkestanis leidub ikka veel heledanahalisi, sinisilmalisi põhja-suguharusid, kuid nüüd kõnelevad nad mongoli keeli.

Musta ja Kaspia mere vahel ujutasid armeenlased üle ning „aariastasid“ vana-aegsed hetiidid enne a. 1000 e. Kr. Juba märkasid assüürlased ja babüloomlased oma loodepiiril uusi ja kohutavaid barbareid, rea suguharusid, kelle hulgast kujunesid silmapaistvaiks sküüdid, meedlased ja pärslased.

Esimese raske löögi Vana-maailma tsivilisatsiooni südamesse andsid aarialased aga läbi Balkani poolsaare. Juba mitu sajandit enne a. 1000 e. Kr. rändasid nad aegamööda lõunasse ning hakkasid tungima Väike-Aasiasse. Esmalt ilmus üks rühm suguharusid, kellest silmapaistvaimad olid früüglased, siis järgnesid neile eoolia, joonia ja dooria kreeklased. Umbes a. 1000 e. Kr. olid nad ära pühkinud vanaaegse egeuse tsivilisatsiooni nii Kreeka mandrilt kui ka enamikult saarilt; Mükeene ja Tirünsi linnad hävitati ja Kno-

sos ununes nüüd peaaegu täiesti. Kreeklased hakkasid meresõitjaiks juba enne a. 1000 e. Kr., nad asusid Kreetale ja Rhodosele ja hakkasid rajama kolooniaid, mis Föniikia kaubalinnade moel tipitud mööda Vahemere kaldaid.

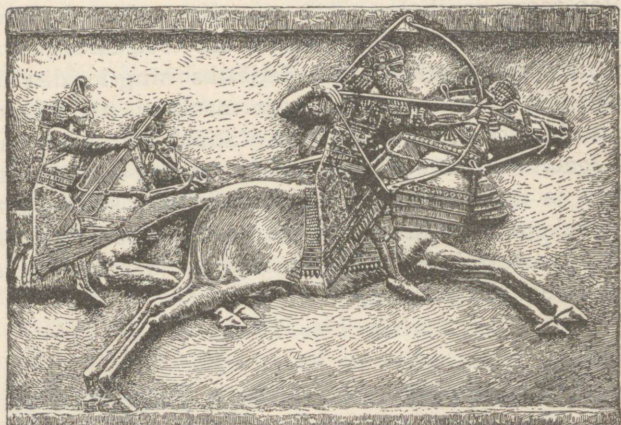
Niiviisi sel ajal, kui Tiglatpilesar III ja Sargon II ja Sardanapalos valitsesid Assüürias ja sõdisid Babülooniaga, Süüriaga ja Egiptusega, aaria rahvad tutvusid tsivilisatsiooni meetoditega ja kasustasid neid oma otstarbeiks Itaalias, Kreekamaal ja Põhja-Pärsias. Ajaloo teemaks üheksandast sajandist e. Kr. alates on kuue sajandi jooksul küsimus, kuidas need aaria rahvad muutusid võimukaks ja ettevõtlikuks ning kuidas nad lõpuks alistasid kogu vanaaegse maailma, nii semiidi, egeuse kui ka egiptuse rahvad. Väliselt olid aaria rahvad igati võidukad, kuid aaria, semiidi ja egiptuse aadete ja meetodite võitlus jätkus veel kaua pärast valitsuskepi minekut aarialaste kätte. See võitlus läbib tõepoolest kogu järgneva ajaloo ja teatud viisil jätkub veel tänapäevalgi.

X. Viimne Babüloonia riik ja Dareios I riik.

Oleme juba maininud, kuidas Assüüria muutus sõjakaks suurvõimuks Tiglatpilesar III ja usurpaator Sargon II ajal. Sargon polnud selle mehe esialgne nimi; ta omastas selle, et meeldida vallutatud babüloonlastele, meenutades neile Akkadi kuningriigi rajajat Sargon I-t 2000 aastat enne teda. Kuigi Babülon oli vallutatud linn, see oli rahvaarvult ning tähtsuselt suurem Ninivist ja tema suurt jumalat Bel Mardukit ja selle preestreid ja kaupmehi tuli kohelda viisakalt. Mesopotaamias kaheksandal sajandil e. Kr. oleme juba

kaugel ära noist barbaarseist ajust, millal linnavallutamise tähendas riisumist ning elanike mahanõttimist. Vallutajad püüdsid nüüd lepitada vallutatuid ja võita enda poole. Nagu tähendasime, kestis Uus-Assüüria riik peale Sargonit poolteist sajandit ja Assurbanipal (Sardanapalos) valdas lõpuks Alam-Egiptust.

Kuid assüürlaste vägevus ja üksmeel kadusid kiiresti. Vaarao Psammetich I ajal õnnestus Egiptusel pingutus vabaneda võõramaalasist ja Necho II ajal

Assurbanipal jahil. (Reljeef Ninivest.)

katsetas ta juba vallutussõjaga Süürias. Assüürial tuli samal ajal võidelda palju lähemate vaenlaste vastu ning ta võis avaldada ainult nõrka vastupanu. Semiidi tõust kaldealased Kagu-Mesopotaamiast, liidus aaria meedlaste ja pärslastega, tõusid Ninive vastu ja a. 606 e. Kr. — nüüd oleme jõudnud täpse kronoloogiani — võitsid linna.

Nüüd jagati Assüüria sõjasaagina. Põhjas rajati Meedia riik Kyaxarese valitsuse all. See hõlmas Ninive ja selle pealinnaks oli Ekbatana. Idas ulatus see India piirideni. Lõuna pool sellest asetses suure poolkuuna Uus-Kaldea riik, teine Babüloonia riik, mis Nebukadnetsar Suure (piibli Nebukadnetsari) valitsusajal muutus väga rikkaks ning võimukaks. Algasid viimsed suurejoonelised päevad, Babüloonia suurimad päevad.

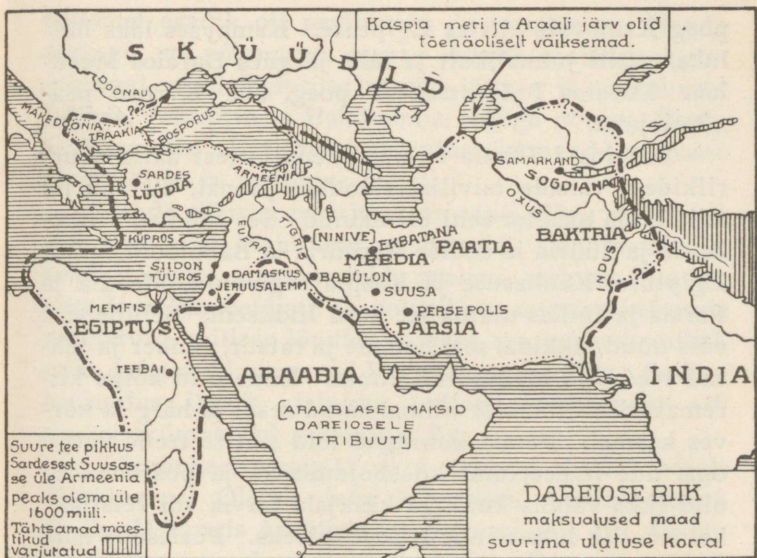
Esialgul valitses mõlema imperiumi vahel rahu ja Nebukadnetsari tütar lasti abielluda Kyaxaresega.

Vahepeal jätkas Necho II oma ladusaid vallutusi Süürias. A. 608 e. Kr. ta lõi ja tappis Megido lahingus Juuda kuninga Josia, selle väikese riigi kuninga, millest varsti tuleb lähemalt kõnelda. Ta tungis Eufraatini, kuid ei kohanud seal allakäinud Assüüriat, vaid taassündivat Babülooniast. Kaldealased nahutasid õige

tublisti egiptlasi. Necho löödi põgenema ning aeti tagasi Egiptusesse, ja Babüloonia piir liikus edasi endistesse Egiptuse rajadesse.

606. kuni 539. e. Kr. õitses teine Babüloonia riik, kuid see õitseng oli ebakindel. Riigi hiilgus kestis seni, kui ta pidas rahu tugevama ja sitkema Meedia riigiga põhjas. Ja nende seitsmekümne kuue aasta jooksul ei lokanud vanas linnas ainult elu, vaid õilmit-ses ka teadus.

Juba Assüüria monarhide, eriti Sardanapalose all Babülon oli olnud suure vaimse aktiivsuse areeniks. Sardanapalos, kuigi assüürlane, oli täiesti babüloneeritud. Ta omas raamatukogu, mitte paberist, vaid savitahvleist, mida Mesopotaamias kasustati kirjutamiseks varaseist sumeri päevist alates. See kogu on välja kaevatud ning on vahest kõige väärtuslikum ajaloolise materjali varaaht maailmas. Viimne Kaldea dünastiast Babüloonia kuningas Nabunaid oli veel in-nukam kirjanduse nautija. Ta soodustas ajaloo uuri-mist ja kui ta teadlased arvestasid välja Sargon I troo-niletuleku aja, ta laskis selle tõiga raidkirjades jääd-vustada. Ta riigis oli palju lahkpüüete märke ja see-pärast püüdis ta maad tsentraliseerida, tuues terve rea kohalikke jumalaid Babüloni ja asutades neile seal templeid. Sellist plaani rakendasid hiljem päris edu-kalt roomlased, kuid Babülonis äratas see babüloon-laste peajumala Bel Marduki võimsa preesterkonna kadedust. Nad hakkasid otsima võimalikku asenda-jat Nabunaidile ja leidsid selle külguva Meedia riigi pärslasest valitsejas Kyroses. Kyros oli juba tähele-panu ärratanud rikka Lüüdia kuninga Kroisose võit-misega idapoolses Väike-Aasias. Ta tõusis Babüloni vastu, väljaspool linnamüüre löödi lahing ja väravad avati talle (538. a. e. Kr.). Ta sõdurid sisenesid linna

ilma võitluseta. Kroonprints Belsatsar Nabunaidi poeg oli pidutsemas, jutustab piibel, kui talle ilmus üks käsi ja kirjutas seinale tulitähedega need müstilised sõnad: „Mene, mene, Tekel, Upharsin“. Prohvet Taaniel, keda kästi mõistatist lugeda, seletas seda järgmiselt: „Jumal on su kuningriigi üles arvanud ja selle ära lõpetanud. Sind on vaetud vaekausside peal ja sind on leitud väga kerge olevat. Su kuningriik on ära jagatud ja antud Meedia ja Pärsia meeste kätte.“ Võib-olla teadsid Bel Marduki preestrid midagi sellest kirjast seinal. Belsatsar tapeti samal ööl, jutustab piibel, Nabunaid võeti vangi ja linn okupeeriti nii rahulikult, et Bel Marduki teenistused jätkusid katkestamatult.

Nii ühendati Babüloonia ja Meedia riik. Kyrose

poeg Kambyzes alistas Egiptuse. Kambyzes läks hulluks, tapeti juhuslikult ja talle järgnes Dareios Meedlane, Dareios I Hystaspese poeg, üks Kyrose peanõutlejaist.

Dareios I Pärsia riik, esimene uutest aaria suurriikidest vanade tsivilisatsioonide pinnal, oli suurim riik, mida maailm seni oli näinud. See hõlmas Väike-Aasia ja Süüria ja endise Assüüria ja Babüloonia riigi, Egiptuse, Kaukasuse ja Kaspia regioonid, Meedia ja Pärsia ja Indias ulatus see kuni Induseni. Selline riik võis nüüd tékkida, sest hobune ja ratsur, vanker ja tehitud teed olid levinud maailmas. Enne olid kõige kiiremat edasiliikumist võimaldanud eesel ja härg ja kõrves kaamel. Pärsia kuningad lõid suurte teede võrgu oma uue impeeriumi kooshoidmiseks ja posthobused olid ikka valmis kuninga käskjala tarvis või reisijale, kel ametlik luba nende kasustamiseks. Pealeselle hakkas maailm nüüd tarvitama münditud raha, mis suurel määral kergendas kauplemist ja läbikäimist. Kuid selle tohutu riigi pealinnaks ei olnud enam Babülon. Sündmuste jätkudes ei võitnud Bel Marduki preestrid midagi oma reetmisega. Babülon, olgugi ikka veel tähtis, oli nüüd allakäiv linn; uue riigi suurimaiks linnadeks olid aga Persepolis, Suusa ja Ekbatana. Pealinnaks oli Suusa. Ninive oli juba hüljatud ja vajus varemeiks.

XI. Juutide varajane ajalugu.

Ja nüüd me võime jutustada heebrealasist, semiidi rahvast, kes polnud niivõrd tähtis oma aja seisukohalt kui mõju tõttu järgnevale maailma ajaloole. Nad asusid Juudamaale ammu enne a. 1000 e. Kr. ja nende

tulekust saadik oli pealinnaks Jeruusalemm. Nende ajalugu on põimunud suurte riikide ajalooga neist mõlemal pool, Egiptuse omaga lõunas ja vahetuvate Süüria, Assüüria ja Babüloonia riigiga põhjas. Heebreallaste maa oli vältimatuks peateeks nende viimaste suurriikide ja Egiptuse vahel.

Nende tähtsus maailmas on tänu võlgu sellele, et nad koostasid kirjutatud raamatuid, maailma-ajaloo, seadustekogu, ajaraamatuid, psalme, tarkuse-, luule-, vagade väljamõeldiste ja poliitiliste seisukohavõtude raamatuid, millest lõpuks kujunes see heebrea piibel, mida kristlased tunnevad Vana Testamendina. Selline kirjandus ilmub ajalukku neljateistkümnendal või viieteistkümnendal sajandil e. Kr.

Tõenäoliselt koguti neid teoseid esmakordselt Babülonis. Oleme juba kõnelnud, kuidas vaarao Necho II tungis Assüüria impeeriumi, siis kui Assüüria võitles oma elu eest pärslaste, meedlaste ja kaldealaste vastu. Juuda kuningas Josia astus vaaraole vastu ja sai lüüa ning langes Megido juures (608. a. e. Kr.). Juudamaa muutus Egiptusele maksukohuslikuks. Kui Nebukadnetsar Suur, Uus-Kaldea kuningas Babülonis, ajas Necho tagasi Egiptusesse, püüdis ta juhtida Juudamaad, pannes Jeruusalemma valitsema oma nukk-kuningaid. Eksperiment nurjus, rahvas tappis Babüloonia ametnikud. Nüüd otsustas Nebukadnetsar täiesti lammutada selle väikese riigi, mis kaua aega oli ära kasustanud Egiptust põhjapoolse impeeriumi vastu. Jeruusalemm rüüstati ning põletati ja allesjäänud rahvas viidi Babülooniasse vangi.

Sinna jäid nad seniks, kui Kyros võitis Babüloni (538 e. Kr.). Ta kogus nad siis kokku ja saatis tagasi taasasustama oma kodumaad ja taasehitama Jeruusalemma müüre ja templeid.

Enne seda aega juudid ei näi olevat olnud kuigi tsiviliseeritud ega ühendatud rahvas. Tõenäoliselt mõistsid ainult väga vähesed neist lugeda või kirjutada. Nende oma ajaloost me ei kuule kunagi, et oleks loetud piibli vanemaid raamatuid; esmakordselt mainitakse raamatut Josia ajal. Babüloonia vangipõlv tsiviliseeris juute ja liitis nad kindlasti ühte. Nad pöördusid tagasi oma kirjandust tundva, sügava eneseteadvusega ja poliitiliselt taibuka rahvana.

Nende piibel paistab sel ajal olevat koosnenud ainult Pentateuhist, s.o. meile tuntud Vana Testamendi esimesest viiest raamatust. Kuid lisaks sellele oli neil teisi lahusolevaid raamatuid, mis hiljem on koos Pentateuhiga liidetud heebrea piiblisse, näit. aja-raamatud, psalmid ja tarkuseraamatud.

Jutustused maailma loomisest, Aadamast ja Eevast ja veeuputusest, millega piibel algab, harguvad õige rööbiti samasuguste babüloonia legendidega. Need näivad olevat olnud osa kõigi semiidi hõimude ühisusust. Niisamuti omavad Moosese ja Simsoni lood sumeri ja babüloonia analoogiaid. Kuid Aabrahami loost alates leiame midagi, mis eriomasemalt kuulub juudi rahvusele.

Aabraham elas Babüloonias vist varaseil Hammurapi ajal. Ta oli patriarhaalne semiidi nomaad. Tema rännakute, ta poegade ja lastelaste ja nende Egiptusemaale vangisattumise lugusid vaadaku lugeja Genesisest *). Ta rändas läbi Kaanani, ja Aabrahami jumal, nii räägib piiblilugu, töötas selle õitsvate linnadega naeratava maa talle ja tema lastele.

Pärast pikka viibimist Egiptuses ja neljakümme aastat rännakuid kõrves Moosese juhtimisel, Abra-

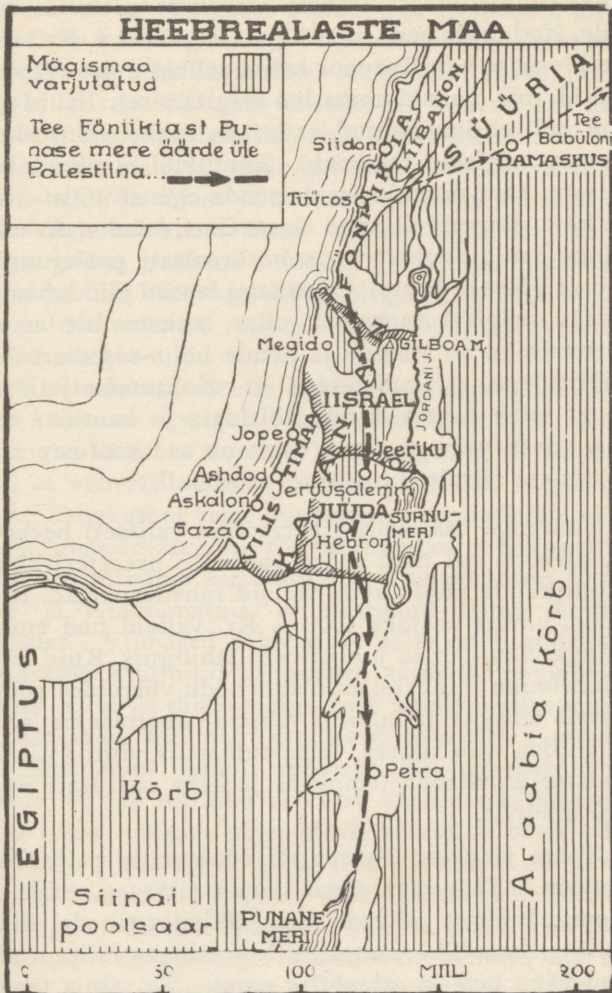
*) *Genesis* — kreekakeelne I Moosese raamatu nimetus.

HEEBREALASTE MAA

Mägismaa varjutatud

Tee Föniklast Punase mere äärde üle Palestilna...

hami lapsed, nüüd kasvanud kaheteistkümneks suguharuks, tungisid idast Araabia kõrbedest tulles Kaanani- maale. Nad tegid seda u. 1600 ja 1300 vahel e. Kr.; meil pole Moosese ega Kaanani kohta sellest ajast egiptuse ürikuid, mis oleksid abiks loo selgitamisel. Kuid igal juhul neil ei õnnestunud vallutada rohkem kui töötatud maa mägiseid tagamaid. Rannikud ei olnud kaananlaste, vaid uustulnukate, nende egeuse tõust vilistide käes. Ja nende linnad Gaza, Gatt, Ashdod, Askalon ja Jope panid edukalt vastu heebrealaste pealetungile. Paljude põlvede kestel Aabrahami lapsed jäid harimata rahvaks mägisel tagamaal, olles lakkamatult ametus tülitsemisega vilistidega ja nende hõim-suguharudega moabiitidega, midianiitidega jt. Kohtumõistjate- raamatust leiab lugeja nende võitluste ja kaotuste aruande. Sest väga suurelt osalt on see kaotuste ning nurjumiste siiralt jutustatud protokoll.

Suuremal osal sellest perioodist valitseti heebrealasi, niivõrd kui neid üldse valitseti, preesterlikkude kohtunikkude poolt, keda valisid rahvavanemad. Kuid lõpuks, umbes aastaks 1000 e. Kr. valisid nad endale kuninga, Sauli, et ta juhiks neid lahinguis. Kuid Sauli väejuhtimine ei tähendanud suurt edu, võrreldes kohtunikkude omaga: ta hukkus vilistide nooltesajus lahingus Gilboa mäe juures, tema relvastus viidi vilistide viljakuse-jumalanna templisse ja keha naelutati Beetšeani müürile.

Tema järglane Taavet oli edukam ja poliitikuna taibukam. Taavetiga algab ainus õitseaeg, mida on kogenud heebrea rahvad. See põhjenes tihedal liidul Föniikia linna Tüürosegaga, mille kuningas Hiiram näib olnud väga tark ja ettevõtlik mees. Ta tahtis tagada endale kaubateed läbi Heebrea mägismaa Punase

mereni. Normaalselt toimus Föniikia kaubavahetus Punase merega Egiptuse kaudu, aga Egiptuses oli sel ajal sügav korralagedus ja Föniikia kaubandusele oleks võinud seal tekkida muidki takistusi. Igaks juhuks sõlmis Hiiram lähemaid suhteid nii Taaveti kui ka ta järglase Saalomoniga. Hiirami kaitse all kerkisid Jeruusalemma müürid, palee ja tempel, kuid see-eest Hiiram omakorda ehitas ja laskis vette laevu Punasel merel. Väga märkimisväärne kaubavool läbis Jeruusalemma põhja ja lõuna suunas. Ja Saalomon saavutas majandusliku õitsengu ning hiilguse, millist ta rahvas polnud näinud varem. Talle anti isegi vaarao tütar naiseks.

Kuid maksab meeles pidada asjade proportsioone. Oma kuulsuse tipulgi oli Saalomon ainult väike sõltuv kuningas väikeses linnas. Tema vägevus oli nii mööduv, et väheste aastate jooksul pärast ta surma Setnacht, kahekümne teise dünastia esimene vaarao, võttis ära Jeruusalemma ning röövis enamiku ta hiilgeasjust. Salomoni toreduse kirjeldus, nagu see on antud Kuningate- ja Ajaraamatuis, on äratanud mitme kriitiku kahtlust. Viimased ütlevad, et selle on lisanud ning liialdatuks muutnud hilisemate autorite patriootiline uhkus. Kuid ka piibli teated pole hoolikal süvenemisel nii haaravad, kui nad tunduvad esimesel lugemisel. Kui Saalomoni templi mõõted välja arvestada, siis näeme, et see mahuks väikesse eeslinna kirikusse ja tema tuhat nelisada sõjavankrit ei avalda enam sügavat muljet, kui saame teada ühelt assüüria monumendilt, et Saalomoni järglane Ahab saatis neid 2000-lise kontingendi Assüüria sõjaväe juurde. Samuti on piibli jutustusest täiesti selge, et Saalomon kehkles oma hiilgusega ja koormas liialt oma rahvast maksude ja tööga. Ta surma puhul irdus kuningriigi põhjapoolne osa

Jeruusalemmast ning muutus iseseisvaks Iisraeli kuningriigiks. Jeruusalemm jäi edasi Juuda pealinnaks.

Heebrea rahva õitseng oli lühiealine. Hiiram suri ja Tüüros lakkas oma toetusega tugevdamast Jeruusalemma. Egiptus muutus uuesti võimsaks. Iisraeli ja Juuda kuningate ajalugu muutus kahe väikeriigi ajalooks, mis asetsevad põhja poolt Süüria, hiljem Assüüria ja siis Babüloonia ja lõuna poolt Egiptuse vahel. See on lugu kaotusist ja pääsemisist, mis lükkasid ainult edasi kaotusi. See on lugu barbaarset rahvast valitsevaist barbaarseist kuningaist. 721. a. e. Kr. viidi Iisraeli kuningriigi rahvas assüürlaste poolt vangin ning ta läks täiesti kaduma ajaloole. Juuda võitles edasi, kuni 604. a. e. Kr., nagu kuulsime, ta jagas Iisraeli saatust. Võib-olla ei kannata kõik piiblis jutustatud heebrea ajaloo üksikasjad, kohtunike päevist alates, kriitikat, kuid üldiselt on siin tegu ilmse tõsilooaga, mis ümmardab seda tõikadematerjali, mida tuntakse möödunud sajandi jooksul teostatud väljakaevamiste tõttu Egiptuses, Assüürias ja Babüloonias.

Babüloonias kogus heebrea rahvas kokku oma ajaloo ning kujundas oma traditsiooni. Inimesed, kes Kyrose käsul Jeruusalemma tagasi tulid, olid vaimuladilt ja teadmistelt väga erinevad vangiläinuist. Nad oli tutvunud tsivilisatsiooniga. Nende eriomase iseloomu kujunemisel mängisid suurt osa teatud uut liiki inimesed, prohvetid, kellele peame nüüd suunama oma tähelepanu. Need prohvetid tähendavad uute ning tähelepanuväärsete jõudude ilmumist inimühiskonna pidevas arengus.

XII. Preestrid ja prohvetid Juudas.

Assüüria ja Babüloonia langemine oli ainult algus sellele õnnetuste reale, mis juhtus semiidi rahvaile. Seitsmendal sajandil e. Kr. näis, nagu läheks kogu tsiviliseeritud maailm semiidi valitsejate alla. Nad valitsesid suurt Assüüria riiki ja nad olid vallutanud Egiptuse; Assüüria, Babüloonia, Süüria — kõik olid semiidi maad ja seal kõneldi keeli, millest vastastikku aru saadi. Maailmakaubandus oli semiitide käes. Tüüros ja Siidon, Föniikia rannalinnade suur ema, olid lähetanud kolooniaid, mis Hispaanias, Sitsiilias ja Aafrikas kasvasid koguni suuremaks neist endist. 800 e. Kr. rajatud Kartaago rahvastik tõusis kord poole miljonini. See oli kord maailma suurimaks linnaks. Kartaago laevad sõitsid Britanniasse ja välja Atlandi ookeanile. Võib-olla jõudsid nad Madeirani. Oleme juba maininud, kuidas Hiiram tegutses koos Saalomoniaga, et ehitada Punasel merel laevu Araabiaga ja võib-olla isegi Indiaga kauplemiseks. Vaaroa Necho ajal purjetas föniiklaste ekspeditsioon täiesti ümber Aafrika.

Aaria rahvad olid sel ajal veel barbarid. Ainult kreeklased ehtasid taas uut tsivilisatsiooni selle varemeil, mille nad olid hävitanud, ja meedlased hakkasid Kesk-Aasias muutuma „kohutavaks“, nagu neid hüüab üks assüüria raidkiri. 800 e. Kr. poleks keegi võinud ennustada, et enne kolmanda sajandi algust e. Kr. aaria keelt kõnelevad vallutajad on ära pühkinud iga jälje semiidi valitsusvõimust ja et semiidid kõikjal on tehtud kas alamaiks, maksukohuslikeks või laiali pillutatud. Nii toimus kõikjal, välja arvatud Araabia, kus beduiinid hoidsid kinni rändelust, sellest eluviisist, mis oli semiitidele omane väga vanast ajast, enne kui

Sargon I ja ta akkadlased läksid Sumerit vallutama. Araabia beduiine ei suutnud aaria isandad iial alistada.

Kõigist neist semiitidest, kes kannatasid kaotusi ja vintsutusi nende viie juhtumusrikka sajandi jooksul, ainult üks rahvas säilitas oma tervikluse ja hoidis kinni oma vanadest traditsioonidest. See oli väike juudi rahvas, kelle pärslane Kyros saatis tagasi nende Jeruusalemma linna üles ehitama. Nad suutsid seda, sest nad olid Babüloonias kokku kogunud oma kirjavara, oma piibli. Juudid ei kujundanud niivõrd piiblit kui piibel juute. Seda piiblit läbistasid teatud mõtted, erinevad juute ümbritsevate rahvaste mõttest, väga õhutavad ja kandejõulised mõtted, millest kinni hoida oli nende saatuseks kahekümne viie kannatuste-, seikluste- ja survesajandi jooksul.

Tähtsaim neist juudi mõttest oli see, et nende Jumal on nähtamatu ning kaugel, nähtamatu Jumal, kogu maailma Õigluse Issand, kes elab templis, mis pole tehtud kätega. Kõigil teistel rahvastel olid rahvuslikud jumalad, kes kehastusid templis elavais kujudes. Kui kuju purustati ja tempel maatasa tehti, kohe suri siis vastav jumal. Kuid juutide Jumal oli uus kujutus, Jumal taevas, palju kõrgemal preestreist ja ohvreist. Ja see Aabrahami Jumal oli valinud juudid, nagu nad uskusid, oma pärisrahvaks, taasehitama Jeruusalemma ja seda tegema õigluse pealinnaks kogu maailma jaoks. Nad olid rahvas, keda eksalteeris *) saatusest määratud ühise ülesande tunne. Neid kõiki täitis see usk, kui nad pärast Babüloonია vangipõlve pöördusid tagasi Jeruusalemma.

Ja on siis ime, et oma katsumuste ja ikestamise päevil paljud babüloonlased, süürlased jne. ja hiljem

*) Eksalteerima — erutavalt vaimustama.

paljud föniiklasedki, kes kõnelesid tegelikult sama keelt ja omasid lõpmata hulga ühiseid kombeid, harjumusi, maitseid ja traditsioone, olid võlutud juutide inspireerivast kultusest ning taotlesid osasaamist selle andidest ja töötusist. Pärast Tüürose, Siidoni, Kartago ja Hispaania föniikia linnade langemist kaovad föniiklased äkki ajaloost, ja sama järsku me leiame juutide kogudusi mitte ainult Jeruusalemmas, vaid Hispaanias, Aafrikas, Egiptuses, Araabias ja Idas, kõikjal, kuhu iial föniiklased on oma jala asetanud. Neid kõiki hoidis koos piibel ja piibli lugemine. Jeruusalemm oli ainult nimeliselt nende pealinn, nende tõeliseks linnaks oli aga see raamatute raamat. See on ajaloos uut laadi nähtus, mille esimesed seemned külvati palju varem, siis kui sumerlased ja egiptlased hakkasid oma hieroglüüfe kirjamärkideks muutma. Juudid olid uuelaadiline tõik — rahvas ilma kuningata ja varsti ka ilma templita (sest nagu edaspidi kuuleme, Jeruusalemm hävitati a. 70 p. Kr.), kelle heterogeenseid *) elemente hoidis koos ja liitis ühte ainult kirjutatud sõna võim.

Ja seda juutide vaimset kokkusulatamist polnud kavatsenud, ette näinud ega teostanud ei preestrid ega riigimehed. Juutide arenguga seoses ei saabu ajalukku mitte ainult uut laadi ühiskond, vaid ka uut laadi inimene. Saalomoni päevil näis, et juutidest kujuneb väikerahvas, kes sarnaselt iga teise väikerahvaga kobardub kuninga õue ja templi ümber, keda valitseb preestrite tarkus ja juhib kuningate auahnus. Kuid juba ilmus, nagu piiblist võib lugeda, uut liiki inimene, prohvet.

*) Heterogeenne — erinev, mitmesugune.

Kui killustatud heebrealaste vaevad tihenevad, tõuseb nende prohvetite tähtsus.

Kes olid siis need prohvetid? Nad olid väga erineva päritoluga inimesed. Prohvet Hesekiel oli preestrikastist ja prohvet Amos kandis kitsenahast karjusemantlit, kuid neile kõigile oli ühine, et nad vandusid truualamlust ainult Õigluse Jumalale ja pöörasid oma kõnedega vahetult rahva poole. Nad tõusid ilma loata ja ametisse pühitsemata. „Issanda sõna sai minu kätte,“ oli nende valemiks. Nad võtsid innukalt osa poliitikast. Nad hoiatasid rahvast Egiptuse, „selle murtud roo“ eest või Assüüria või Babüloonia eest. Nad paljastasid preestriseisuse laiskust või kuninga häbituid patte. Mõned pöörasid oma tähelepanu sellele, mida me praegu nimetaksime „sotsiaalseks reformiks“. Rikkad „jahvatavad vaeste nägusid“, toretsejad söövad ära laste leiva, jõukad inimesed sõbrustavad võõramaalastega ja matkivad nende hiilgust ja patte; ja see oli vihkamisväärne Jehoova meelest, Aabrahami Jumala meelest, kes pidi seda maad kindlasti karistama.

Need kõuesõnad kirjutati üles, neid säilitati ja uuriti. Need järgnesid juutidele kõikjale, kuhu nad läksid, ja kuhu nad iial läksid, levitasid nad uut religioosset vaimu. Nad juhtisid harilikku inimese mööda preestrist ja templist, mööda õuest ja kuningast ja aetasid ta pale palge vastu Õigluse valitsusega. Selles seisneb nende ülim tähtsus inimkonna ajaloos. Jesaja suurtes sõnades tõuseb prohveti hääl hiilgava ennetaamise tipule, kui ta kangastab ette kogu maailma ühendatuna ja rahus elavana ainujumala all. Selles kulmineeruvad juudi prohvetikuulutused.

Kõik prohvetid ei rääkinud sel viisil ja Prohvetiraamatute intelligentne lugeja leiab neis palju viha,

palju eelarvamusi ja palju seda, mis meenutab kaas-
aegse propagandakirjanduse õelat sisu.

Sellest hoolimata on heebrea prohvetid Babüloonia vangipõlveperioodist ja üldiselt sellest ajajärgust need, kes märgitsevad uue jõu ilmumist maailma. See on individuaalse kõlbla üleskutse jõud, pöördumine inimkonna vaba südametunnistuse poole ja fetišistlike ohvrite ja orjaliku truualamluse vastu, mis seni oli valjastanud ja kammitsas hoidnud inimrassen.

XIII. Kreeklased.

Nüüd, millal pärast Saalomoni valitsusaega (kes tõenäoliselt valitses a. 960 paiku e. Kr.) eraldunud Iisraeli ja Juuda kuningriik kannatasid purustamise ja pagendamise all ja kui juudi rahvas arendas oma traditsiooni Babüloonia vangipõlves, oli tõusmas teine inimvaimu valitsev jõud, kreeka traditsioon. Sel ajal, kui heebrea prohvetid töötasid välja uue arusaama rahva otsesest moraalsest vastutusest igavese ning universaalse Jumala ees, kreeka filosoofid koolitasid inimhõimust uue intellektuaalse spekulatsiooni-metodi ja vaimu kaudu.

Nagu juba ütlesime, olid kreeka hõimud üks haru aaria keelt kõnelevast tüvest. Nad olid ilmunud egeuse linnadesse ja saartele mõned sajandid enne aastat 1000 e. Kr. Tõenäoliselt liikusid nad lõuna poole juba enne seda, kui vaarao Thutmosis pidas esimest ele-
vandijahti vallutatud Eufraati taga. Sest sel ajal leidis elevant Mesopotaamias ja lõvisid Kreekamaal.

On võimalik, et Kreeka retklejad põletasid Knosose, kuid kreeka müüdid sellise võidu kohta puuduvad, kuigi on olemas muinaslugusid Minoselt ja tema paleest (Labürindist) ja kreeka käsitöölise nutikusest.

Nagu suurem osa aarialasi, nii omasid need kreek-
lasedki lauljaid ja retsiteerijaid, kelle ettekanded olid
tähtsaks ühiskondlikuks sidemeks. Nad on oma rahva
barbaarseilt algpäevilt edasi andnud kaks suurt eepost
— „Iliase“, mis jutustab, kuidas kreeka suguharude
liiga piiras, vallutas ning rüüstas Trooja linna Väike-
Aasias, ja „Odüsseia“, mis on pikk seikluslugu targa
kapteni Odysseuse tagasitulekust Troojast oma saa-
rele. Need eeposed kirjutati üles umbes kaheksandal
või seitsmendal sajandil e. Kr., kui kreeklased olid
oma tsiviliseeritud naabreilt üle võtnud tähestiku tar-
vitamise; kuid oletatakse, et need eeposed eksisteeri-
sid juba palju varem. Esiialgu omistati need teatud
kindlale isikule, pimedale laulikule Homerosele, kel-
lest arvati, et ta koostas need nii, nagu Milton koos-
tas „Kadunud paradiisi“. Kas üldse elas selline poeet,
kas ta lõi või ainult kirjutas üles ning silus neid eeposi
jne., see on õpetlasile lemmik-vaidlusküsimuseks. Me
ei pruugi siin huvituda selliseist tülidest. Meie seis-
kohalt on tähtis, et kaheksandal sajandil e. Kr. kreek-
lased omasid need eeposed, et need olid erinevate
suguharude ühisomandiks ning ühendavaks sidemeks,
mis andis neile kokkukuuluvuse tunde väljapoole jää-
vate barbarite vastu. Nad olid rida hõime, keda ühte
lülitas esmalt kõneldud ja hiljem kirjutatud sõna, ja
neil olid ühised vaprus- ja käitumisideaalid.

Eeposis esinevad kreeklased barbaarse rahvana,
kes on ilma rauata, ilma kirjamärkideta ega ela veel
linnades. Nad näivad esmalt olevat asunud kaitseta
hüttidest külades oma pealikute kodade ümber väljas-
pool nende egeuse linnade varemeid, mis nad olid hä-
vitanud. Hiljem hakkasid nad oma linnu müüriga
ümbritsema ja võtsid võidetud rahvailt üle templi-
mõtte. On öeldud, et primitiivse tsivilisatsiooni lin-

nad kasvasid üles mõne suguharu altari ümber ja hiljem lisandati neile müür, kuid kreeka linnades eelnes müür templile. Nad hakkasid kauplema ja lähetama kolooniaid. Seitsmendaks sajandiks e. Kr. olid Kreeka orgudes ja saartel tärganud uued linnaderühmad, milles ei mäletatud egeuse linnu ega eelnenud tsivilisatsiooni. Ateena, Sparta, Teebai, Samos ja Mileetos olid neist tähtsamate hulgas. Juba oleles kreeka kolooniaid mööda Musta mere randa ja Itaalias ja Sitsiilias. Saapakujulise Itaalia kanda ja nina hüüti *Magna Graecia*'ks (Suureks Kreekamaaks). Marseille oli Kreeka linn, asutatud ühe varasema föniikia koloonia kohale.

Need maad, mis on avarad tasandikud või kus peamisteks transporditeedeks on mõni suur jõgi nagu Eufrat või Niilus, omavad tendentsi ühineda mingi ühise valitsuse alla. Näit. koondusid ühise valitsussüsteemi alla Egiptuse ja Sumeri linnad. Kuid kreeka rahvad elasid killustatult saartel ja mäestikuorgudes — nii Kreekamaa kui ka Magna Graecia olid väga mägised — ja seetõttu esines nende juures teissugune tendents. Kui Kreekamaa tuli ajalukku, ta jagunes hulgaks väikesiks riikideks, mis ei ilmutanud mingisuguseid riikliku ühinemise märke. Need erinevad isegi rassi poolest. Mõned koosnevad peamiselt kodanikest, kes kuuluvad ühte või teise kreeka suguharru, olgu see siis joonia, eoolia või dooria; mõnes elab segarahvastik kreeklasist ja eelkreeka „Vahemere“ rahva järglasist; mõnes on segunematu kreeka kodanikkond, kes valitseb orjastatud ning võidetud rahva üle, nagu seda on „heloodid“ Spartas. Kohati on vanad juhtivad aaria perekonnad muutunud suletud aristokraatiaks; teisel esineb kõigi aaria kodanike demokraatia; kolmandas kohas valitsevad valitud või isegi

põlised kuningad, mõnes kohas usurpaatorid või türannid.

Geograafilised tingimused, mis hoidsid kreeka riigid lahus ja üksteisest erinevatena, põhjustasid samuti nende väiksuse. Suurim riik oli väiksem mõnestki Inglise krahvkonnast ja on kaheldav, kas üheski nende linnas rahvaarv tõusis üle kolmandiku miljoni. Ainult väheseis see tõusis isegi 50 000-ni. Oli liite, mis tekkisid huvide ühtumisest ja poolehoiutundest, kuid polnud ühist riiki. Kaubavahetuse kasvades linnad sõlmisid liigasid ning liite ja väikelinnad andsid end suuremate kaitse alla. Kuid kogu Kreekamaad hoidsid koos ometi teatud ühistunded, mille äratajaks olid kaks asja: eeposed ja komme osa võtta iga nelja aasta järel Olümpias toimuvaist jõustikuvõistlusist. Need ühistunded ei suutnud täiesti ära hoida sõdasid ja vaenu, kuid pehendasid pisut nendevahelise sõja metsikust, ja rahu kaitses kõiki rändureid, kes läksid mängudele või tulid sealt. Aja jooksul kasvas ühise päritolu teadvus ja olümpiamängudest osa võtivate riikide arv suurenes, kuni lõpuks lubati võistleva mitte ainult kreeklasi, vaid ka elanikke lähedate hõimlaste mailt põhjast, Epeirosest ja Makedooniast.

Seitsmendal ja kuuendal sajandil e. Kr. kasvas kreeka linnade kaubandus ning mõjukus ja nende kultuuritase tõusis pidevalt. Ühiskondlik elu neis linnades erines mitmes huvitavas punktis egeuse ja jõeorgude kultuurimaade omast. Neil oli hiilgavaid templeid, kuid preesterkond polnud traditsioonirikas suletud kast nagu vanema maailma linnades, kõigi teadmiste hoiupaik, ideede varakamber. Neil oli juhte ja aadliperekondi, aga puudus jumalasarnane monarh keset viimisteldult korraldatud õukonda. Nende riigikord oli pigemini aristokraatne, üksteist korrale kut-

suvate juhtivate perekondade valitsus. Isegi nende „demokraatiad“ olid aristokraatsed; iga kodanik võttis küll osa riigiasjade ajamisest ja tuli rahvakoosolekule demokraatliku korra puhul, kuid mitte igaüks polnud kodanik. Kreeka rahvavalitsuslikud riigid ei sarnanenud meie moodsate demokraatiatega, kus igapähele on hääleõigus. Mitmed kreeka vabariigid omasid mõnisada või mõni tuhat kodanikku, kuid palju tuhandeid orjasid, vabakslastuid jt., kes ei võtnud osa riigiasjade ajamisest. Tavaliselt oli valitsemine Kreekas jõukate ühiskonna käes. Nagu nende kuningad, nii olid türannidki lihtsalt inimesed, keda teised olid asetanud esirinda või juhiosa vägivaldsed anastajad; nad ei olnud jumalasarnased ülemused, nagu vaarao või minos või Mesopotaamia kuningad. Need Kreeka tingimused andsid nii mõtlemisele kui ka valitsemisele sellise vabaduse, mis polnud tuntud üheski vanemas tsivilisatsioonis. Kreeklased olid toonud linnadesse individualismi ja põhjapoolsete karjamaade rändelu isikliku algatusvõime. Nad olid esimesed tähelepanuväärivad vabariiklased ajaloos.

Sel määral, kui kreeklased kõrgemale tõusevad sõjatsevast barbaarsusest, näeme nende vaimuelus ilmnevat uut laadi nähtust. Me leiame inimesi, kes, kuigi mitte preestrid, taotlevad ja tähendavad üles teadmisi ja uurivad elu ning olemise saladusi, teevad seega seda, mis seni oli preesterkonna ülimalt eesõiguseks ja kuningate kehkjaks ajaviiteks. Juba kuuendal sajandil e. Kr. — võib-olla sel ajal, kui Jesaja veel kuulutas Babüloonias — leiame sääraseid mehi, nagu Thales ja Anaximandros Mileetosest ja Herakleitos Efesosest, kes olid rippumatud džentlmenid, nagu ütleksime praegu, kes pühendasid oma mõistuse meie maailma leidlikule uurimisele, küsides,

mis on selle tõeline olemus, kust on see tulnud ja mil-
line võiks olla selle saatus. Nad ei rahuldunud ühegi
traditsiooniliselt valmi või põikleva vastusega. Sellest
universumi küsitlemisest kreeka mõistuse poolt on
pisut hiljem pikemalt juttu meie ajaloos. Need kreeka
uurijad, kes hakkasid tähelepanu äratama kuuendal
sajandil e. Kr., on esimesed filosoofid, esimesed „tar-
kuse armastajad“.

Siin olgu vihjatud kuuenda sajandi suurele täht-
susele inimkonna ajaloos. Sel ajal mitte ainult ei ala-
nud kreeka teadlased uurimistööd selgete ideede saa-
vutamiseks meie universumist ja inimese kohast selles
ega tõstnud Jesaja juudi prohvetikuulutused nende
kõrgeimale tasemele, vaid samuti, nagu näeme hiljem,
õpetas siis Gotama Buddha Indias ja Kung Futse ja
Laotse Hiinas. Ateenast Vaikse ookeanini oli inim-
mõistus liikvel.

XIV. Kreeka-Pärsia sõjad.

Samal ajal, kui kreeklased Kreekamaa, Lõuna-
Itaalia ja Väike-Aasia linnades üritasid vaba vaimset
tõeotsimist ja kui Babülonis ja Jeruusalemmas viim-
sed heebrea prohvetid rajasid inimkonna vaba südame-
tunnistust, kaks ülbet aaria rahvast, meedlased ja
pärsilased, vallutasid vana maailma tsivilisatsiooni ja
moodustasid suure impeeriumi, Pärsia impeeriumi, mis
oli palju ulatuslikum kui üksi maailmas seninähtud
impeerium. Kyros oli lisandanud Pärsia valitseta-
vaks Babüloonia ja rikka ning vana Lüüdia tsivilisat-
siooni; Föniikia Levant'i linnad ja kõik Kreeka linnad
Väike-Aasias olid tehtud maksukohuslikuks. Kam-
byses oli alistanud Egiptuse ja seetõttu kolmas Pärsia
kuningas Dareios I Meedlane (512 e. Kr.) leidis enda

olevat kogu maailma ainuvalitseja, nagu paistis sel ajal. Kullerid ratsutasid tema käskkirjadega Dardanellidest Induseni ja Ülem-Egiptusest Kesk-Aasiani.

On tõsi, et Euroopa kreeklased, Itaalia, Kartaago, Sitsiilia ja Föniikia asumaad Hispaanias ei olnud Pärsia rahu all, kuid nad kohtlesid impeeriumi aupaklikult, ja ainus rahvas, kes tõsisemalt tüli tegi, olid

Kreeka sõdur.

sküüdid, vanast põhjarassist põlvnevad jõugud, kes sooritasid rüüsteretki põhja- ja kirdepoolseis piirima.

Muidugi ei koosnenud selle suure Pärsia impeeriumi rahvastik ainult pärslasist. Pärslased olid sel tohutul maa-alal ainult väike võidukas vähemus. Ülejäänud rahvastik jäi samaks, mis ta oli enne pärslaste

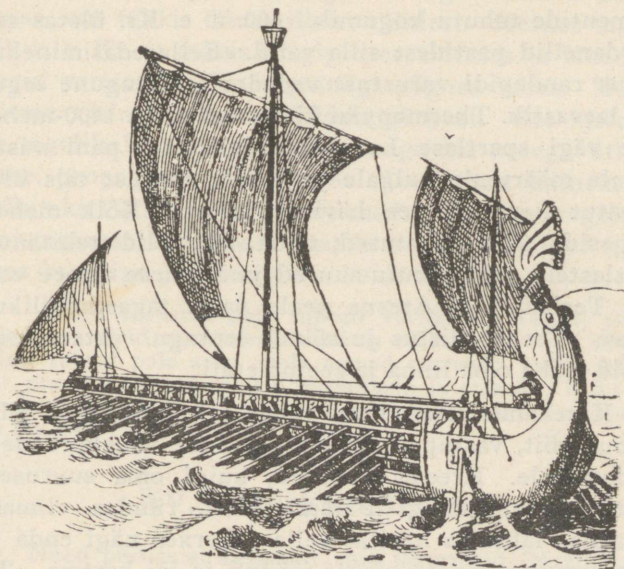
tulekut iidseist ajast saadik, ainult pärsia keel muutus ametlikuks keeleks. Kaubandus ja rahandus olid ikka veel laialdaselt semiitide kätes, Tüüros ja Siidon olid nagu vanastigi suured Vahemere sadamad ja semiidi laevad liiklesid meredel. Ent paljud neist semiidi kaupmeestest ja käsitöolistest leidsid kohast kohta liikudes heebrea traditsioonis ja heebrea pühades kirjades eest lähedase ning mõistetava ühise ajaloo. Üheks uueks elementiks, mis impeeriumis kiiresti kasvas, oli kreeka element. Merel hakkasid kreeklased semiitidele tõsiseiks võistlejaiks muutuma ja nende erapooletu ja tugev mõistus tegi nad kasulikeks ja eelarvamusteta ametnikeks.

Dareios I Euroopasse tungimine tuleb panna sküütide arvele. Ta tahtis jõuda Lõuna-Venemaale, sküüdi ratsanikkude kodumaale. Suure sõjaväega ületas ta Bosporuse ja marssis Doonau jõe, ületas selle paatidest silla varal ja tungis kaugele põhja poole. Kuid ta sõjavägi kannatas hirmsasti. See oli suuremalt osalt jalavägi, ja ratsutavad sküüdid tiirlesid selle ümber, lõikasid ära ühenduse moonavoridega, hävitasid iga järelsalklase ega astunud iialgi korralikku lahingusse. Dareios pidi häbiga taganema.

Ta ise läks tagasi Suusasse, ühe armee jättis aga Traakiasse ja Makedooniasse, ja Makedoonia alistus Dareiosele. Kuid Sküütia-sõjakäigu ebaõnnestumisele järgnes kreeka linnade mäss Aasias ja Euroopa kreeklased kisti ka tülli. Dareios otsustas alla heita Euroopa kreeklased. Tema käsutuses oleva Föniikia laevastikuga õnnestus tal alistada üks saar teise järel, ja lõpuks a. 490 e. Kr. sooritas ta oma pearünnaku Ateenale. Mõjukas armaada purjetas välja Väike-Aasia ja idapoolse Vahemere sadamaist ja ekspeditsiooni väed maandusid põhja pool Ateenat, Maratoni

juures. Siin astusid ateenlased neile vastu ja löid neid hiilgavalt.

Sel puhul juhtus midagi erakordset. Ateena kibedaimaks võistlejaks Kreekamaal oli Sparta, kuid nüüd pöördus Ateena Sparta poole, saates sinna heeroldi, kiirjooksja, anudes, et spartlased ei laseks kreeklasi

Trieer — kreeka kolme aerupingiga sõjalaev.

muutuda barbarite orjadeks. See jooksja (kõigi maratoni jooksjate prototüüp) tegi üle saja miili murdmaad vähem kui kahe päevaga. Spartlased vastasid jalamaid ja suurejooneliselt; kuid kui Sparta väed kolme päeva pärast saabusid Ateenasse, neil polnud seal muud teha, kui vaadata lahinguvälja ja löödud pärslaste sõdurite laipu. Pärsia laevastik oli naasnud Aasiasse. Nii lõppes pärslaste esimene pealetung Kreekamaale.

Järgmine neist oli palju mõjuvam. Dareios suri varsti pärast seda, kui uudised Maratoni kaotusest jõudsid temani, ja ta poeg ning järglane Xerxes valmistas sõjaväge neli aastat ette kreeklaste purustamiseks. Xerxese sõjavägi oli kindlasti suurim, mis sinna ajani maailmas kokku kogutud. See oli kooskõlata elementide tohtu kogumik. 480. a. e. Kr. ületas see Dardanellid paatidest silla varal. Selle edasiminekul liikus randapidi varustust vedades samasugune segukas laevastik. Thermopylai kitsasteel väike 1400-mehe-line vägi spartlase Leonidase juhatusel pani vastu sellele määratule hulgale ja pärast võitlust täis ületamatut heroismi see hävines täiesti. Kõik mehed langesid. Kuid kaotused, mida nad olid tekitanud pärslastele, olid tohtu-suured ja Xerxese armee valgus Teebai *) ja Ateena peale palju tagasihoidlikumana. Teebai alistus ja sõlmis lepingu. Ateenlased jätsid maha oma linna ja see põletati.

Kreekamaa näis olevat vallutajate käes, kuid jälle saabus võit, vastupidi kõigile jõudude vahekordadele ja ootustele. Kreeka laevastik, kuigi oma suuruselt mitte kolmandikkugi Pärsia omast, ründas viimast Salamise lahes ja hävitas selle. Xerxes nägi enda ja oma armee moonata olevat jäänud ja lõi kartma. Ta pöördus tagasi Aasiasse poole sõjaväega, jättes ülejäänu Kreekamaale, lüüasaamiseks Plataia juures (479 e. Kr.). Selleks ajaks olid kreeklased väsinuks ajanud ka Pärsia laevastiku jäänused ja hävitasid need Mykale lähedal Väike-Aasias.

Pärsia-oht oli nüüd möödas. Enamik kreeka linnu Väike-Aasias vabanes. Kõigest sellest jutustab

*) Kreeka linn, mida ei tohi vahetada samanimelise suure linnaga Egiptuses.

suure üksikasjalikkuse ja piltlikkusega esimene kirjutatud ajalugu, Herodotose ajalugu. See Herodotos sündis umb. 484. a. e. Kr. Joonia linnas Halikarnassoses Väike-Aasias ja täpsemaid üksikasjalisi andmeid otsides külastas ta Babüloni ja Egiptust. Pärast Mykale lahingut langes Pärsia segadusse, mis tekkis dünastilisist tülidest. Xerxes tapeti 465. a. e. Kr. ja mässud Egiptuses, Süürias ja Meedias panid varisema selle hiiglariigi põgusa korra. Herodotose ajalugu rõhutab Pärsia nõrkust. See ajalugu on tegelikult propagandateos, nagu me praegu ütleksime, propaganda selleks, et Kreekamaa ühineks ja vallutaks Pärsia. Herodotos saadab ühe oma tegelase, Aristagorase, spartlaste juurde sel ajal tuntud maailma kaardiga ja laseb neile öelda:

„Need barbarid pole vahvad võitluses. Teiselt poolt teie olete nüüd saavutanud suurima sõjakunsti Ühelgi teisel rahval pole seda, mida nemad omavad: kulda, hõbedat, pronksi, tikitud rõivaid, koduloomi ja orjasid. K õ i k e seda võiks teie omada ise, kui ainult tahaksite.“

XV. Kreeka hiilgeaeg.

Need poolteist sajandit, mis järgnesid Pärsia kaotusele, olid kreeka tsivilisatsioonile suureks hiilgeajaks. On tõsi, et Kreekat lõhestas meeletu võitlus esivõimu pärast Ateena, Sparta ja teiste linnriikide vahel (Peloponnesose sõda 431—404 e. Kr.) ja et 338. a. e. Kr. makedoonlased muutusid tegelikult Kreeka peremeesteks, kuid ometi tõusid selle perioodi kestel kreeklaste mõtlemine ja loovad ja kunstilised impulsid sellisele tasemele, mis tegi nad valguseks inimkonnale kogu järgnenud ajaloos.

Selle vaimse agaruse pea ja tsentrum oli Ateena.

Enam kui kolmekümne aasta jooksul (466—428 e. Kr.) valitses Ateenat väga jõurikas ja vaimselt mitmekülgne inimene Perikles, kes tegi oma ülesandeks linna ülesehitamise tuhand, milleks pärslased olid selle muutnud. Need ilusad varemed, mis veel tänapäevalgi on Ateena uhkuseks, on peamiselt selle suure pingutuse jäänused. Ja ta ei ehitanud taas üles mitte ainult ainelise Ateena, ta ehitas Ateena uuesti ka intellektuaalselt. Enda ümber ei kogunud ta mitte ainult arhitekte ega skulptoreid, vaid ka poete, dramaturge, filosoofe ja õpetajaid. Herodotos tuli Ateenasse, et oma ajalugu ette kanda (438. a. e. Kr.), Anaxagoras saabus päikese- ja tähtedekirjelduse teaduslike algetega. Aischylos, Sophokles ja Euripides üksteise järel tõstsid kreeka draama selle kõrgeima ilu ja õilsuse tasemele.

Tõuge, mille Perikles andis Ateena vaimuelule, mõjus edasi pärast tema surma, hoolimata sellest tõigast, et Peloponnesose sõda purustas Kreeka rahu ja et pikk ning väsitav võitlus „hegemoonia“ (esivõimu) pärast oli algamas. Näib tõepoolest, et poliitilise horisondi hämardumine pigemini õhutas inimeste mõistust kiiremale tööle, kui heidutas neid.

Juba kaua enne Periklese aega oli kreeka asutistele omane vabadus teinud väga tähtsaks vaidluskunsti. Otsustajaiks polnud ei kuningas ega preestrid, vaid rahva või tema juhtide koosolekud. Seepärast muutusid väga soovitavaiks talentideks kõnekus ja väitlemisoskus ja tõusis klass õpetajaid, sofistid, kes noori mehi püüdsid tugevdada neis kunstides. Et aga ei saadud veenda ilma sisuta, seetõttu sammus teadus kõnekunsti kannul. Nende sofistide tegevus ja võistlus viisid inimesi kõigiti loomulikult põhjalikule stiili, mõtlemismeetodite ja tõestuste veenvuse uuri-

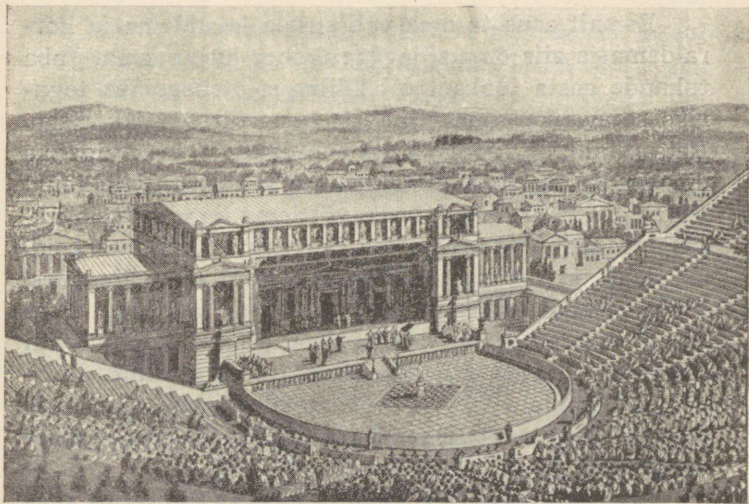
misele. Pärast Periklese surma keegi Sokrates muutus silmapaistvaks halbade tõestuste võimelise ja purustava arvustajana — ent suur osa sofistide õpetusest seisnes halbades tõestustes. Sokratese ümber kogunes rühm teravmeelseid noormehi. Lõpuks mõisteti Sokrates surma rahva vaimse eksitamise eest; ta pidi selleaegse Ateena väärrika kombe järgi oma majas ja oma sõprade keskel jooma karika kooljaputke mürki, kuid vaatamata tema hukkamõistmisele ei rahunenud rahva mõtted. Tema noored jüngrid jätkasid ta õpetuse levitamist.

Tähtsaim neist noormeestest oli Platon (427 kuni 347 e. Kr.), kes varsti hakkas filosoofiat õpetama Akadeemia salus. Ta õpetus jagunes kahte peassa: esimene seisnes mõtlemise aluste ja meetodite, teine poliitiliste institutsioonide *) analüüsis. Ta oli esimeseks inimeseks, kes kirjutas Utopia, s. o. sellise ühiskonna plaani, mis erineb ja on parem igast eksisteerivast ühiskonnast. See osutab eelikuta julgust inimvaimul, mis seni oli vastu võtnud ühiskondlikke pärimusi ja tavasid peaaegu igasuguse kriitikata. Platon ütleb inimkonnale selgelt ja siiralt: „Suurem osa sotsiaalseid ja poliitilisi pahesid, mille all te kannatate, on teie võimuses; on vaja ainult tahet ja julgust nende muutmiseks. Te võite elada teisiti ja targemini, kui otsustate ainult välja mõelda ja teostada selle eluviisi. Te pole veel ärrganud oma jõu teadvusele.“ See on kõrge ja julge õpetus, mis ikka veel väärt läbi immutama inimkonna ühist intelligentsi. Üks Platoni varasemaist töist on „Riik“, unelm kommunistlikust aristokraatiast; ta viimne lõpetamatu teos on „Seadused“, valitsusprojekt teise samuti utoopilise riigi jaoks.

*) Institutsioon — asutis, korrastis.

Mõtlemis- ja valitsemismeetodite kriitikat jätkas pärast Platoni surma Aristoteles, Platoni õpilane, kes õpetas Lükeionis. Aristoteles oli pärit Stageira linnast Makedoonias ja ta isa oli õuearst Makedoonia kuninga juures. Mõnda aega oli Aristoteles õpetajaks Aleksandrile, kuninga pojale, kelle saatuseks oli teostada suuri asju, millest varsti juttu on. Aristotelese teos mõtlemismeetodeist viis loogika kui teaduse tasemele, kuhu see jäi viieteistkümneks sajandiks või kauemakski, kuni keskaegsed skolastikud uuesti tõstasid vanad küsimused. Aristoteles ei loonud utopiaid. Ta taipas, et enne, kui inimene tõesti võiks juhtida oma saatust, nagu õpetas Platon, ta vajab palju rohkem ja täpsemaid teadmisi, kui ta omab. Ja nii panigi Aristoteles aluse sellele süstemaatilisele teadmetekogule, mida me tänapäeval hüüame teaduseks. Ta lähetas uurijaid fakte koguma. Ta oli looduslooisaks ja ühiskonnateaduste rajajaks. Ta õpilased Lükeionis analüüsisid ja võrdlesid 158 riigi erinevat konstitutsiooni....

Siin näeme me neljandal sajandil e. Kr. inimesi, kes tegelikult on „moodsad mõtlejad“. Primitiivse mõtlemise lapselikud, unenäolikud meetodid on asendunud distsiplineeritud ja kriitilise eluprobleemide ründamisega. Siin on täiesti hüljatud endine sünge ja koletislik sümbolism, jumalate- ja puuslikkudekujutlused, kõik tabud, keelud ning kitsendused, mis seni pidurdasid mõtlemist. On tekkinud vaba, eksaktne ja süstemaatiline mõtlemine. Nende põhjalaantest uustulnukate värske ja pärssimatu vaim on tunginud templi müsteeriumidesse ja lasknud sinna päikesevalgust.

Kreeka teater.

XVI. Aleksander Suure impeerium.

A. 431 kuni 404 e. Kr. laastas Kreekamaad Peloponnesose sõda. Vahepeal tõusis aeglaselt Kreekast põhja pool asetseva makedoonia hõimrahva võim ja tsivilisatsioon. Makedoonlased kõnelesid keelt, mis lähedases suguluses kreeka keelega, ja mitmel puhul olid makedoonia võistlejad osa võtnud olümpiamängudest. A. 359 e. Kr. sai selle väikese maa kuningaks väga suurte võimete ja auahnusega mees — Philippos. Philippos oli olnud varem pantvangina Kreekamaal. Ta oli saanud põhjaliku kreeka kasvatus ja tõenäoliselt tundis Herodotose ideed Aasia vallutamisest ühendatud Kreekamaa poolt, mida samuti arendas filosoof Isokrates.

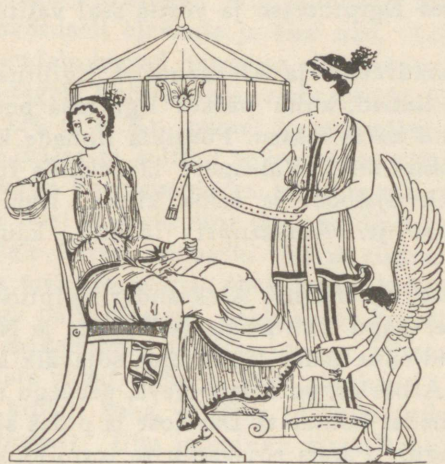
Esmalt asus ta oma valitsusala laiendama ja korraldama ja siis oma sõjaväge ümber kujundama. Juba tuhande aasta jooksul oli lahingus otsustavaks teguriks sõjavanker ühes tihedalt koosvõitleva jalaväega. Ratsanikud olid küll kaasa võidelnud, kuid igauks omapead ning ilma distsipliinita kui lasklejate jõuk. Philippos pani oma jalaväe võitlema kompaktseis üksusis makedoonia faalanksis ja harjutas oma ratsureid, rüütleid ja sulaseid võitlema kindlais rühmades, luues niiviisi esimese organiseeritud ratsaväe. Faalanks rinnestus vaenlase jalaväe vastu, sel ajal kui ratsavägi kihutas minema vaenlase ratsanikud tiibadel ja tungis tema jalaväe sekka tiivalt ja tagaküljest. Sõjavankrid tehti võitlusvõimetuks amburite poolt, kes lasksid hobustele.

Selle uue sõjaväe varal avardas Philippos oma piire läbi Tessaalia Kreekamaani. Ja siis, võidelnud Chaironeia lahingus (338 e. Kr.) Ateena ja ta liitlaste vastu, heitis Philippos kogu Kreekamaa oma jalgade ette. Lõpuks kandis Herodotose unelm vilja. Kõigi kreeka linnriikide kongress nimetas Philippose Kreeka-Makedoonia konföderatsiooni ülemjuhatajaks sõjas Pärsia vastu ja 336. a. e. Kr. siirdus tema eelvägi kauaplaanitsetud suurseiklusele Aasiasse. Kuid ta ise ei järgnenud neile iial. Ta mõrvati; nagu usutakse, kuninganna Olympiase, Aleksandri ema korraldusel. Olmypyias oli armukade, sest Philippos oli abiellunud teise naisega.

Ent Philippos oli näinud erakordset vaeva oma poja kasvatamisega. Ta polnud mitte ainult kindlustanud Aristotelese sellele poisile õpetajaks, vaid oli jaganud oma mõtteid temaga ja võimaldanud talle sõjalisi kogemusi. Chaironeia juures oli alles kaheksateistkümne-aastane Aleksander käsutanud ratsaväge.

Nii suutis noormees, kes troonile asudes oli ainult kahekümne kahe aastane, võtta kohe üle isa töö ja edukalt jätkata üritust Pärsia vastu.

A. 334 e. Kr. — kaks aastat oli kulunud positsiooni rajamiseks ja kindlustamiseks Kreekamaal — läks ta üle väina Aasiasse, lõi Pärsia mitte eriti palju suure-

Kreeka naise.

mat sõjaväge Granikose lahingus ja vallutas rea linnu Väike-Aasias. Ta hoidus ranna lähedusse. Ta pidi edasi tungides alla heitma ja mehitama kõik sadama- linnad, sest pärslaste käsutuses olid Tüürose ja Siidoni laevastik ja seega ülevõim merel. Oleks ta oma tagalasse jätnud vaenulise sadama, pärslased oleksid võinud seal maandada jõude, mis oleksid rün- nanud tema sidet ja selle läbi lõiganud. Issose juures (333 e. Kr.) kohtas ta ja purustas vaenlase tohutu suure kokkusegatud väe Dareios III all. Nagu Xerxese

sõjavägi, kes poolteist sajandit varem ületas Dardanellid, nii oli seegi liituvuseta kontingentide kuhjum ja sel olid koormaks hulk õueametnikke, Dareiose haarem ja paljud moonavoorid. Siidon alistus Aleksandriale, kuid Tüüros pani kangekaelselt vastu. Lõpuks võeti see suur linn tormiga, rüüstati ja hävitati. Samuti võeti Gaza tormiga ja 332. a. lõpul e. Kr. vallutaja sisenes Egiptusesse ja võttis seal valitsuse pärslasilt üle.

Aleksandrettas ja Aleksandrias Egiptuses ehitas ta suured linnad, kuhu pääses ligi maa poolt, nii et neis polnud karta mässu. Föniikia linnade kaubandus pöördus nüüd siia. Vahemere läänekalda föniiklased kaovad äkki ajaloost ja sama kiiresti ilmuvad sinna Aleksandria jt. Aleksandri loodud kaubalinnade juudid.

331. a. e. Kr. marssis Aleksander Egiptusest Babüloni peale, nagu Thutmosis ja Ramses ja Necho olid seda teinud enne teda. Kuid tema sõjakäik kulges üle Tüürose. Arbeelas, varemeis oleva, peaaegu unustatud Ninive lähedal kohtas ta Dareiost ja pidas sõja otsustava lahingu. Pärsia sõjavankrite tormijooks nurjus, Makedoonia ratsaväe rünnak lõi puruks suure segustatud sõjaväe ja faalanksid täiendasid omalt poolt võitu. Dareios taganes. Ta ei katsunud sissetungi-jaile enam kordagi vastu panna, vaid põgenes põhja poole meedlaste maale. Aleksander marssis ikka veel õitsva ning tähtsa Babüloni peale ja siis Suusa ja Persepolise peale. Siin, pärast joobnud pidu, põletas ta maha kuningate kuninga Dareiose palee.

Siis tegi Aleksander paraadmarsi läbi Kesk-Aasia, minnes Pärsia riigi äärmiste piirideni. Esmalt pöördus ta põhja poole. Dareiost jälitati ja kord koidu ajal tabati ta surevana sõjavankris, oma inimeste poolt

mõrvatuna. Ta oli veel elus, kui kreeka eelväed jõudsid ta juurde. Kui Aleksander saabus, leidis ta tema juba surnuna. Aleksander liikus nüüd mööda Kaspia mere äärt, läks üles Lääne-Turkestani mägedesse, tuli alla Herati (mille ta rajas), Kabuli ja Kyberi mäetee kaudu Indiasse. Induse ääres lõi ta suure lahingu India kuninga Porusega; siin kohtasid Makedoonia väed esmakordselt elevante ja löid nad. Lõpuks ehitas ta ise endale laevad, purjetas alla Induse suudmele ja marssis tagasi Belutšistani randa mööda, jõudes taas Suusasse 324. a. e. Kr., pärast kuue-aastast eemalolekut. Siis üritas ta eeltöid selle tohutu riigi konsolideerimiseks ja korrastamiseks, mille ta oli vallutanud. Ta püüdis uusi alamaid oma poolehoidjaiks võita. Ta võttis endale Pärsia monarhi rüü ja tiaara, äratades seega oma makedoonlasist väejuhtide kadedust. Tal oli nendega palju muret. Aleksander korraldas palju abielusid makedoonia ohvitseride ja pärsia ja babüloonia naiste vahel, „ida ja lääne abielusid“. Kuid ta ei elanud küllalt kaua, et näha plaanitsetud ühtesulutamise tulemust. Ühe joomingu järel Babülonis haaras teda palavik ja ta suri 323. a. e. Kr.

Otsekohe langes tohutusuur impeerium tükkideks. Üks Aleksandri väejuhtidest, Seleukos, jättis enda kätte suurema osa Vana-Pärsia riigist Indusest kuni Efesoseni; teine, Ptolemaios, haaras Egiptuse ja Antigonos tagas endale Makedoonia. Ülejäänud osa impeeriumist sattus kindluseta olukorda, läks ühe kohaliku seikleja käest teise kätte. Jälle algasid põhjapoolsete barbarite rüüsteretked ja kasvasid ulatuselt ja tugevuselt. Lõpuks, nagu allpool kuuleme, tuli läänest uus suurvõim, Rooma vabariik, et alistada üht kildu teise järel ja sulatada need kokku uueks ning püsivamaks impeeriumiks.

XVII. Aleksandria muuseum ja raamatukogu.

Juba enne Aleksander Suure aega olid kreeklased levinud enamikus Pärsia valitsuse aluseis alades kaupmeestena, käsitöolistena, kunstnikena, palgasõdureina. Neis dünastilisis tüldes, mis järgnesid Xerxese surmale, etendas teatud osa 10 000-meheline kreeka palgasõdurite jõuk Xenophoni juhtimisel. Nende naasmist Babülonist Aasia Kreekasse kirjeldab „Kümne tuhande tagasimineku“, üks esimesi sõjaajalugusid, mis kirjutatud komandeeriva pealiku enda poolt. Aleksandri valitused ja ta põgusa riigi jagamine allväejuhtide vahel soodustas tugevasti seda antiik-maailma läbiimbumist kreeklaste ja nende keele ja kommete ja kultuuriga. Kreeka laialikülvuvu asustuse jälgi leidub kaugel Kesk-Aasias ja Loode-Indias. Nende mõju india kunsti arengule oli sügav.

Mitme sajandi jooksul säilitas Ateena oma kuulsuse kunsti- ja kultuuritsentrumina. Tema koolid jätkasid tegevust kuni a. 529. p. Kr., seega ligemale tuhat aastat. Kuid maailma vaimuelu juhi osa läks varsti üle Vahemere Aleksandria, selle Aleksandri asutatud uue kaubalinna kätte. Siin oli vaaraoks saanud makedoonia väejuht Ptolemaios ja ta õu kõneles kreeka keelt. Ta oli saanud Aleksandri südamesõbraks varem kui kuningaks ja oli tihedalt küllastatud Aristotelese ideist. Suure energiaga asus ta organiseerima teaduslikku tööd ja uurimistegevust. Ptolemaios kirjutas samuti Aleksandri sõjakäikude ajaloo, mis paraku aga on maailmale kaduma läinud.

Juba Aleksander oli pühendanud tähelepanuväärseid summasid Aristotelese uurimuste finantseerimiseks, kuid esimene isik, kes teadusele määras püsiva

dotatsiooni*), oli Ptolemaios. Ta püstitas Aleksandrias asutise, mis sobival viisil oli pühendatud muusikudele, Aleksandria muuseumi. Kahe või kolme põlve jooksul tehti Aleksandrias haruldaselt head teaduslikku tööd. Eukleides, Eratosthenes, kes mõõtis maa-
kera ümbermõõtu ja ainult viiekümne-miilise eksimusega arvutas välja diameetri pikkuse; Apollonios, kes kirjutas koonuse lõikeist; Hipparchos, kes valmistas esimese tähtede kaardi ja kataloogi, ja Heron, kes leiutas esimese aurumasina — need kuuluvad heledamate tähtede hulka selles teaduse pioneeride erakordses konstellatsioonis**). Archimedes tuli Sürakuusast Aleksandriasse õppima ja oli hiljem tihedas kirjavahetuses muuseumiga. Herophilos oli üks suuremaid kreeka anatome ja räägitakse, ta olevat teostanud vivisektsioone (elava organismi lõikusi).

Umbes ühe või kahe põlve jooksul loitis Aleksandrias selline teaduse ja avastuste tuli, mida maailm ei näinud teist korda varem kui kuueteistkümnendal sajandil p. Kr. Kuid see olukord polnud püsiv. Languse põhjusi näib olevat olnud palju. Peamiseks, nagu arvab kadunud professor Mahaffy, oli tõik, et muuseum oli „kuninglik“ akadeemia ja kõik selle professorid ja nende abilised nimetati vaarao poolt ja said temalt palka. Seni oli kõik hästi, kuni vaaraoks oli Ptolemaios I, Aristotelese õpilane ja sõber. Kuid hiljem kui Ptolemaioste dünastia oli mõnda aega valitsenud, nad egiptiseerusid, langesid egiptuse preestrite ja religioosse arengu mõju alla ja lakkasid tehtud tööd jätkamast. Nende järelevalve lämmatas koguni

*) Dotatsioon — suurem annetis, toetus.

***) Konstellatsioon — asjaolude seis, eriti taevakehade seis üksteise suhtes.

täiesti uurimisinnu. Pärast oma tegevuse esimest sajandit muuseum sooritas vähe väärtuslikku.

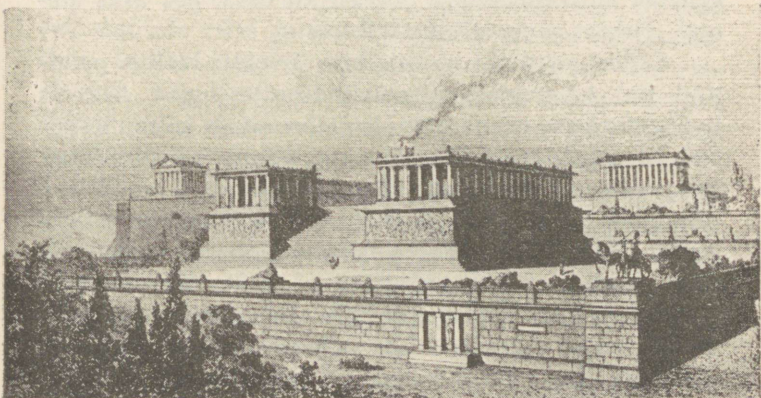
Ptolemaios I mitte ainult ei püüdnud väga moodsal viisil organiseerida värskete teadmiste leiutamist. Ta katsus samuti püstitada entsüklopeedilise tarkuse varaaita Aleksandria raamatukogu näol. See polnud mitte ainult raamatuladu, vaid samuti raamatute ära- kirjutamise ja müümise asutis. Suur ära- kirjutajate armee töötas pidevalt raamatukoopiate paljundamisel.

Siin näeme siis esmakordselt selgesti selle vaimse protsessi algeid, mis jätkub meie ümber tänapäeval; siin näeme teaduse süstemaatilist kogumist ja levitamist. Selle muuseumi ja raamatukogu rajamine määrgib üht suurt epohhi inimkonna ajaloo. See on uue ajaloo tõeline algus.

Nii teadmiste saavutamisel kui ka levitamisel oli tegemist tõsiste takistustega. Üheks neist oli see suur kuristik, mis eraldas härrasmees-filosoofi kaupmehest ja käsitöölisest. Sel ajal oli küllalt klaasis- seppi ja seppasid, kuid neil polnud vaimset kontakti mõtlejatega. Klaasissepp tegi kõige kaunimalt värvi- tud helmeid ja pudelikesi, kuid ta ei teinud iial Fi- renze pudeleid või läätsi. Puhas klaas teda nähta- vasti ei huvitanud. Sepp valmistas relvi ja ehteid, kuid ta ei teinud iialgi keemilist kaalu. Filosoof teo- retiseeris üleolevalt aatomite ja asjade loomuse üle, kuid tal polnud praktilisi teadmisi emaili, värvide, filtrite jne. kohta. Teda ei huvitanud ained. Seetõttu ei tootnud Aleksandria oma lühikesel õitsenguajal ei mikroskoope ega uusi keemiasaadusi. Ja kui Heron leiutas aurumasina, ei pandud seda iial tööle laeva pumpamiseks või edasiajamiseks või muuks kasuli- kuks otstarbeks. Välja arvatud meditsiin, rakendati teadust harva praktiliselt, ja teaduse arengut ei kiirus-

tanud ega toetanud see huvi ja ind, mis tekib praktilisist rakendusist. Seega puudus kõik, mis oleks hoidnud tööd käigus, kui Ptolemaios I ja II vaimne uudishimu kadus. Muuseumi avastised registreeriti suletuiksjäävaisse käsikirjadesse ja iial, kuni teadusliku uudishimu taastulekuni renessansis, need ei ulatunud laiemaiste hulka.

Ka ei võtnud raamatukogu raamatute tegemises

Zeusi altar Pergamonis.

tarvitusele mingisuguseid parandusi. Antiik-maailm ei omanud kaltsudest valmistatud kindlas formaadis paberit. Paber on Hiina leiutis ja see jõudis lääne-maailma alles üheksandal sajandil p. Kr. Ainsaks raamatumaterjaliks olid pärgament ja servipidi liidetud papüüruseroo ribad. Neid ribasid hoiti rullides, mida edasi-tagasi keerutada ja lugeda polnud koguni käepärane ja mis olid väga sobimatud teatud kirjakohtadele vihjamiseks. Need asjaolud takistasid

lehekülgedesse jagatud ja trükitud raamatute tekki-
mist. Trükikunstist enesest võiks arvata, et maailm
tundis seda juba vanemal kiviajal; muistses Sumeris
tarvitati pitsateid; kuid seni, kui polnud külluses pa-
berit, poleks trükitud raamatud tähendanud suurt edu-
sammu. Pealeselle võib-olla avaldasid sellele uuendu-
sele vastupanu palgalised ära kirjutajad oma kutse
huvides. Aleksandria tootis külluses raamatuid, kuid
mitte odavaid raamatuid, ja ta ei levitanud iial teadust
sellesse antiik-maailma rahvastiku ossa, kes asus ala-
mal jõukast ning mõjukast klassist.

Sellest johtuski, et vaimsete ürituste leek ei paist-
nud iial kaugemale kitsast inimesteringist, kes oli
kontaktis kahe esimese Ptolemaiiose poolt kokku kogu-
tud filosoofidega. See oli nagu valgus pimelaternas,
mis on laia maailma eest varjatud. Sees võib olla leek
pimestavalt ere, kuid sellest hoolimata see on nähta-
matu. Ülejäänud maailm läks edasi oma vanu teid,
mitte teades, et juba oli külvatud teaduslike teadmete
seeme, mis ühel päeval pidi kõik täiesti ümber muutma.
Varsti langes Aleksandriale vagatsemise pimedus. Pä-
rast seda lamas Aristotelese külvatud seeme tuhande-
aastase öö jooksul peidus. Siis liigatas see ja hakkas
idanema. Väheste sajandite jooksul on see muutunud
selleks laialtlevinud teaduse ja selgete ideede viljaks,
mis nüüd on muutmas kogu inimelu.

Kolmandal sajandil e. Kr. polnud Aleksandria ain-
saks kreeka vaimuelu keskuseks. Aleksandri impee-
riumi irdunud osades uhkeldas mitu teistki linna sä-
rava vaimueluga. Sitsiilias oli näit. kreeka linn Süra-
kuusa, kus mõtlemine ja teadus õilmitsesid kahe sa-
jandi kestel, Väike-Aasias oli Pergamon, mis omas
samuti suure raamatukogu. Seda säravat helleeni maa-
ilma tabas uuesti barbarite sissetung põhjast. Uued

põhjabarbarid, gallialased, tulid lõunamaadele mööda samu teid, mida olid kord sammuunud kreeklaste, früüglaste ja makedoonlaste esivanemad. Nad retklesid, purustasid ja hävitasid. Gallialaste laine järel saabus teine vallutav rahvas, roomlased Itaaliast, kes järkjärgult alistasid Dareiose ja Aleksander Suure määratu valitsusala läänepoolle. Nad olid teovõimsad aga fantaasiavaesed inimesed, kes eelistasid seaduslikkust ja kasulikkust teadusele ja kunstile. Samuti saabusid uued vallutajad Kesk-Aasiast, et purustada ja alistada seleukiidide riiki ja niiviisi taas eraldada lääne-maailma Indiast. Need olid partlased, ambur-ratsurite jõugud, kes kohtlesid Persepolise ja Suusa Kreeka Pärsia riiki kolmandal sajandil e. Kr. umbes samal viisil, kui meedlased ja pärslased olid kohelnud seitsmendal ja kuuendal sajandil. Ja samuti olid teisedki rändrahvad tulekul kirdest, rahvad, kes polnud blondid ega põhjarassist ega aaria keelt kõnelevad, vaid kollanahalised, mustajuukselised ja mongoli keelega. Ent neist viimaseist rahvaist kõneleme pikemalt ühes järgnevas peatükis.

XVIII. Gotama Buddha elu.

Ent nüüd peame oma looga kolm sajandit tagasi minema, et jutustada suurest õpetajast, kel õnnestus peaaegu täiesti ümber muuta religiooset mõtlemis- ja tundeviisi Aasias. See oli Gotama Buddha, kes õpetas oma jüngreid Benaresis umbes samal ajal, kui Jesaja ennustas juutide seas Babülonis ja Herakleitos süvenes asjade olemust spekulatiivselt uurima Efesoses. Kõik need mehed elasid maailmas ühel ja samal ajal, kuuendal sajandil e. Kr. — ilma et nad oleksid üksteisest midagi teadnud.

See kuues sajand e. Kr. oli üks tähelepanuväärsemaid kogu ajaloos. Kõikjal — nagu varsti näeme, ka Hiinas — rõivastus inimõistus uude julgusesse. Kõikjal ärgati kuningriikluse ja preestrite ning veriohvrite traditsioonist ja asetati kõige sügavamale tungivaid küsimusi. Inimkond oleks nagu saavutanud oma murdeea pärast 20 000-aastast lapsepõlve.

India varane ajalugu on ikka veel väga segane. Kunagi, võib-olla umb. 2000 e. Kr. tuli loode poolt Indiasse mingi aaria keelt kõnelev rahvas, võib-olla korraga, võib-olla mitmes osas sisse rännates. Sel õnnetus levitada oma keelt ja traditsioone üle suurema osa Põhja-Indiast. Neile eriomaseks aaria keele alaliigiks oli sanskrit. Nad leidsid eest brunett rahva viimistelduma tsivilisatsiooniga, kuid väiksema tahtejõuga, kelle valduses olid Induse ja Gangese alad. Kuid nad ei näi oma eelkäijatega segunenud olevat nii vabalt kui kreeklased ja pärslased. Nad hoidusid eemale. Juba seal, kus India minevik muutub ajaloolasele hämuselt nähtavaks, on india ühiskond kihistunud mitmesse klassi erinevate alaosadega, kes ei söö koos, ei abiellu üksteisega ega käi vabalt läbi. Kogu ajaloo jooksul jätkub see kihistumine *kastidesse*. See eristab India rahvastikku lihtsaist, vabalt ristlevate inimestega euroopa ja mongoli ühiskondadest. See on õigupoolest ühiskondade ühiskond.

Siddharta *) Gotama sündis ühes aadliperekonnas, kes valitses väikest maa-ala Himaalaja nõlvakuil. Üheksateistkümne aastasena ta laulatati oma ilusa nõbuga. Ta küttis ja mängis ja kõndis ringi aedade ja salude ja kunstlikult niisutatud riisiväljade päikesepaistelises maailmas. Ja keset seda elu tabas teda

*) Siddharta — sanskriti keeles Sihilejõudnu.

rahulolematus. See oli peene, tegevust vajava aju häda. Ta tundis, et tema oleskelu pole elu tõelikkus, vaid elu pühapäev — pühapäev, mis kestnud liiga kaua.

Gotama vaimu laskus haiguse ja surelikkuse, iga-suguse õnne tagamatuse ja küündimatuse teadvus. Sellises hinge-olukorras kohtas ta üht rändavat askeeti, milliseid juba siis Indias suurel määral eksisteeris. Need mehed elasid rangete reeglite järgi, veetes palju aega meditatsioonis ja religiooses arutlemises. Neist usuti, et nad otsivad mingit sügavamat elutõelikkust, ja kirglik iha sama teha vallutas Gotama.

Just kui ta mõtiskles sellest kavatsusest, räägib vagajutt, toodi teade, et ta naine on sünnitanud esimese poja. „See on uus köidik, mida vaja murda,“ ütles Gotama.

Ta naasis külla keset oma suguvõsaliikmete juubeldusi. Peeti suurt pidu ja tantsiti nautž-tantsu*), et pühitseda selle uue köidiku sündi. Ent sel ööl ärkas Gotama suures vaimuängistuses, „nagu inimene, kellele on öeldud, et ta maja põleb“. Ta otsustas nüüdsest peale loobuda oma õnnelikust sihita elust. Tasa läks ta oma naise kambri lävele ja nägi väikese õlilambi valgel teda magusalt magavat, lilledest ümbritsetud, lapsega käte vahel. Ta tundis suurt iha võtta laps ja kaisutada teda esimest ja viimset korda enne lahkumist, kuid kartus naist äratada hoidis teda tagasi, ja lõpuks pöördus ta ära ja läks välja heledasse india kuupaistesse, ronis hobuse selga ja ratsutas maailma.

Väga kaugele ratsutas ta sel ööl ja hommikul, peatudes väljaspool oma suguvõsa maad, kus tuli hobu-

*) Üks india rahvatantse.

selt maha liivaka jõe ääres. Seal löikas ta mõõgaga maha oma lainelised lokid, eemaldas ehted ja saatis need ühes hobusega tagasi koju. Edasi minnes kohtas ta varsti üht kaltsudes meest ja vahetas temaga rōivad. Nii end kõigist maailma sidemeist vallandanud, ta oli vaba tarkuse otsimiseks. Ta siirdus lõunasse üksiklaste ja õpetajate pelgupaika Vindhya mäestiku künklisel kõrvalharul. Seal elas eraldatud koopais hulk tarku mehi, kes linnas käies hankisid endale lihtsat toitu ja jagasid oma teadmisi suusõnal neile, kes vaevaks võtsid nende juurde tulla. Gotama muutus paljuteadvaks kogu oma aja metafüüsikas. Kuid ta terav mõistus ei rahuldunud lahendustega, mida talle pakuti.

India vaim on ikka kaldunud uskuma, et võimu ja tarkust võib saavutada äärmise askeesi, paastumise, magamatuse ja enesepiinamise kaudu, ja neid ideid proovis nüüd Gotama. Ta läks viie jüngrist kaaslasega džunglisse ja andus seal paastumisele ja hirmsaile patukahetsustegudele. Ta kuulsus levis „nagu taevavõlvi küljes rippuva kella hää!“. Kuid see ei toonud talle tõesaavutamise tunnet. Ühel päeval, kui ta jalutas edasi-tagasi ja, hoolimata oma nõrkusest, püüdis mõelda, ta minestas äkki. Ärgates mõistis ta selgesti nende poolmaagiliste tarkuseradade väärust.

Ta kohutas oma kaaslasi, nõudes harilikku toitu ja keeldudes jätkamast lihasuretamist. Talle oli selgunud, et missuguse tõe inimene ka ei saavutaks, ta saavutab selle paremini toidetud aju ja terve kehaga. Selline arusaamine oli täiesti võõrastav tema maale ja ajastule. Ta õpilased jätsid ta maha ja läksid melanhoolsest ära Benaresi. Gotama rändas üksi.

Kui vaim heitleb suure ning keeruka probleemiga, ta jõuab edasi samm-sammult, kuid vähe teades saa-

vutatud võitudest, kuni äkki, järsu valgusesähvatusena ta taipab oma võitu. Nii juhtus ka Gotamaga. Ta oli istunud sööma suure puu alla jõe ääres, kui teda valdas selge ilmutus. Talle tundus, et ta näeb elu täiesti läbi. Öeldakse, ta istunud kogu päeva ja öö sügavas mõttes, ja siis ta tõusis, et maailmaga jagada oma ilmutust.

Ta läks Benaresi, otsis üles ning võitis tagasi uuele õpetusele oma kaotatud õpilased. Kuninga hirvepargis Benaresis ehitasid nad endale hütid ja asutasid mingisuguse kooli, kuhu tulid paljud tarkuseotsijad.

Buddha õpetuse lähtepunktiks oli küsimus, mille ta kord õnneliku noormehena endale asetask: „Mispärast pole ma täiesti õnnelik?“ See oli introspektiivne *) küsimus. Oma laadilt erines see küsimus väga sellest siirast ja ennastunustavast uudishimust, millega Thales ja Herakleitos ründasid universumi-probleeme, ja samavõrd ennastunustavast kõlblate kohustiste koormast, mida tõusvad prohvetid asetaskid heebreava vaimule. India õpetaja ei unustanud inimese mina, ta kontsentreerus minale ja püüdis seda nii hävitada. Kõik kannatus, õpetas ta, johtub indiviidi aplaist ihadest. Kuni inimene pole võitnud oma isiklike himusid, ta elu on segane ja lõpp kurb. On kolm peamist kuju, mille võtab endale elujanu, ja nad kõik on kurjast. Esimene on kehalikes isudes avalduv iha, aplus ja igasugused meelelikkuse kujud; teine on egoistlik isikliku surematuse iha, kolmas on isikliku edukuse himustamine, omakasupüüdlus, ahnus jms. Iha tuleb võita kõigis neis kujudes, et pääseda elu vint-

*) Introspektsioon — sissepoole, s. o. mitte välisasjule, vaid enda hingeelule suunatud vaatlus.

sutusist ja meelehärmadest. Kui nad on võidetud, kui mina on täiesti kadunud, siis on saavutatud hingerahu, nirvaana, ülim hüve.

See oli tuumaks ta õpetusele, tõepoolest väga peenemõttelisele ja metafüüsilisele õpetusele, mida mõista polnud kaugeltki nii kerge kui kreeka terustust, kartmatult ja õigesti näha ja mõelda, või heebrea käsku, Jumalat karta ja õiglust teostada. See oli õpetus, milleni kaugeltki ei küündinud Gotama lähimate jüngrite arusaamine, ja pole ime, et niipea, kui kadus ta isiklik mõju, ta mõtteid rikuti ja labastati. Sel ajal oli Indias väga levinud uskumus, et pikkade ajavahe- mikkude järel tarkus tuleb maa peale ja kehastub mõnes väljavalitud isikus, keda nimetatakse Buddhaks. Gotama jüngrid kuulutasid, et tema on Buddha, viimne Buddhadest, kuigi pole mingit tõendust selle kohta, et ta iial oleks ise omastanud selle tiitli. Vaevalt oli ta surnud, kui ta ümber hakati põimima fantastiliste legendide tsüklit. Inimsüda on ikka eelistanud imelugu moraalsele pingutusele, ja Gotama Buddha muutus väga imepäraseks isikuks.

Ja ometi ei läinud kõik tema olulised saavutised maailmas kaotsi. Kui nirvaana oli liiga kõrge ja peen inimeste enamuse kujutlusvõimele, kui rassi müütide- loomise impulss oli liiga tugev, et leppida Gotama elu lihtsate faktidega, ometi võisid inimesed mõista midagi sellest suunitlusest, mida Buddha nimetas kaheksakordseks teeks, aaria rajaks või õilsa elu rajaks. Selles õpetuses nõuti vaimset siirust, õigeid eesmärke ja kõnet, õiget käitumist ja ausat eluviisi. See kõik äratas südametunnistust ja kutsus taotlema õilsaid ja ennast unustama panevaid eesmärke.

XIX. Kuningas Ašoka.

Mõne põlve jooksul pärast Gotama surma kõrgeil ja õilsail budhistlikel õpetusil, milles esmakordselt selgesti öeldi, et inimese suurimaks hüveks on oma mina alistamine, oli maailmas võrdlemisi vähe edu. Siis aga vallutasid nad suurima monarhi, keda maailm iial on näinud.

Oleme juba rääkinud, kuidas Aleksander Suur tuli Indiasse ja võitles Induse ääres Porusega. Kreeka ajaloolased jutustavad, et keegi Tšandragupta Maurya tuli Aleksandri laagrisse ja püüdis teda veenda, et ta läheks edasi Gangeseni ja vallutaks kogu India. Aleksander ei võinud seda teha, sest ta makedoonlased keeldusid edasi minemast neile tundmatusse maailma. Hiljem (321 e. Kr.) oskas Tšandragupta tagada endale mitmesuguste mäesuguharude abi ja ilma Kreeka toetuseta teostada oma unelma. Ta asutas riigi Põhja-Indias ja peagi (303 e. Kr.) suutis ta juba rünnata Seleukos I-t Pandžabis ning kustutada kreeka võimu viimased jäljed Indiast. Ta poeg laiendas seda uut riiki; ta pojapoeg Ašoka, monarh, kellest kohe kõneleme, leidis end a. 264 e. Kr. valitsevat maa-ala Afganistanist Madraseni.

Ašoka kaldus esmalt jäljendama oma isa ja vana-isa eeskuju ja täiestama nende poolt alustatud India poolsaare vallutamist. Ta tungis Kalingasse (255 e. Kr.), Madrase idarannal asetsevasse maakonda, ta sõjalised operatsioonid olid tagajärjekad — aga, ainsana vallutajaist, ta tundis sellist jälestust sõja julmuse ja õuduse vastu, et lõpetas selle. Ta ei tahtnud iial enam sõdida. Ta võttis omaks budhismi rahusõbraliku õpetuse ja kuulutas, et nüüdsest peale ainsaiks vallutuksiks olgu usundi vaimsed vallutused.

Tema kahekümne kaheksa aastane valitsusaeg oli üks rõõmsaimaid vahemänge inimkonna tülikas ajaloos. Ta organiseeris Indias suurejoonelise kaevude kaevamise ja varjuandvate puude istutamise. Ta rajas haiglaid ja avalikke aedu ja arstirohutaime aedu. Ta lõi ametkonna, mille ülesandeks oli hoolitseda india pärismaalaste ja alistatud rahvaste eest. Ta korraldas naiste hariduse saamist. Määratusuuri annetisi tegi ta budhismi jutlustajaile ja õhutas neid paremini ja energilisemalt kritiseerima nende poolt kokku kuhjatud kirjavara. Sest väga kiirelt oli suure india meistri puhas ning lihtne õpetus kattunud moonutus- tega ja ebausudega. Misjonäre läkitas Ašoka Kašmiri, Pärsiasse, Tseiloni ja Aleksandriasse.

Selline oli Ašoka, suurim kuningaist. Kaugele oli ta ette jõudnud oma ajast. Ta ei jätnud surres maha ei printsi ega mingit inimeste organisatsiooni, kes oleks jätkanud ta tööd. Ja ühe sajandi pärast oli killustatud ja allakäivas Indias tema valitsuspäevist järel ainult hiilgav mälestus. Brahmiinide preestrikast, kõige kõrgem ja privilegeeritum kast india sotsiaalses kehas, oli ikka vaenustanud Buddha siirast ja mittesalatsevat õpetust. Järk-järgult õõnestasid nad budhismi mõju sel maal. Vanad koletislikud jumalad ja hinduismi lugematud kultused omandasid endise hoogsuse. Kastivahed muutusid rangemaks ja keerukamaks. Mitme sajandi jooksul õitsesid budhism ja brahmanism kõrvuti ja siis budhism langes ja paljudes eri kujudes esinev brahmanism asendas selle. Kuid väljaspool India ja kastidekorra piire levis budhism — kuni see võitis Hiina, Siiami, Burma ja Jaapani, maad, kus see tänapäevani on valitsevaks usundiks.

XX. Kung Futse ja Laotse.

Jäab kõnelda veel kahest suurest mehest, kes elasid sel imederikkal sajandil, millal algas inimkonna noor-iga, kuuendal sajandil e. Kr., nimelt Kung Futsest ja Laotsest.

Käesolevas ajaloos oleme senini väga vähe jutustanud Hiina varasest ajaloost. Veel praegugi on see osa ajaloost väga tume ja me jääme ootama hiina uuri-jaid ja arheolooge, kes uues, praegu tõusvas Hiinas töötaksid oma kodumaa mineviku läbi sama põhjalikult kui Euroopa minevik on viimase sajandi jooksul läbi töötatud. Väga kaua aega tagasi tärkasid suurte jõgede orgudes ürgsest helioliitilisest kultuurist esimesed Hiina tsivilisatsioonid. Nagu Egiptuse ja Sumeri kultuur, omasid needki tole kultuuri üldtunnuseid ja keskendused ümber templite, kus preesterkuningad tõid perioodiliselt veriohvreid. Elu nois linnades pidi olema väga sarnane Egiptuse ja Sumeri eluga kuus või seitse tuhat aastat tagasi ja samuti väga sarnane maia eluga Kesk-Ameerikas tuhat aastat tagasi.

Kui Hiinas kunagi oli inimohvri pruuk, siis oli see ammu enne ajaloo koidangut asendatud loomade ohverdamisega. Ja teatud piltkiri oli tekkimas palju varem kui tuhat aastat e. Kr.

Nii nagu Euroopa ja Lääne-Aasia primitiivsed kultuurid olid vastuolus kõrve-nomaadidega ja põhjannaadidega, nii varjutas ka Hiina tsivilisatsioone terve pilv rändrahvaid põhjapiiridel. Seal oli rida keelelt ja eluviisilt suguluses olevaid suguharusid, kellest ajaloos järgemööda räägitakse kui hunnidest, mongolitest, türklasist ja tatarlasist. Nad muutusid ja jagunesid, ühinesid ja eraldusid taas, just nagu põhjarahvad Põhja-Euroopas ja Kesk-Aasias, kes

muutused ja vaheldused ka enam nime kui olemuse poolest. Need mongoli nomaadid omasid hobuseid varem kui põhjarahvad ja on võimalik, et Altai mägede rajoonis nad leiutasid iseseisvalt raua umbes a. 1000 e. Kr. Ja nii nagu lääne-nomaadid, ka need ida-rändrahvad saavutasid aegajalt mingisuguse poliitilise ühtsuse ja muutused ühe või teise asustatud ja tsiviliseeritud regiooni vallutajaiks ja valitsejaks.

On kõigiti võimalik, et Hiina varaseim tsivilisatsioon polnud mongoli tsivilisatsioon, sama vähe kui Euroopa ja Lääne-Aasia varaseimad tsivilisatsioonid kuulusid põhja- ja semiidi rahvaile. On täiesti võimalik, et Hiina varaseim tsivilisatsioon oli brünetsete rahvaste oma ja ühest tükist varasemate Egiptuse, Sumeri ja draviidi tsivilisatsioonidega, ja et kui hiina ürikuis algab ülestähendatud ajalugu, siis oli juba olnud vallutusi ja tõugude segunemisi. Nii või teisiti, umb. 1750 e. Kr. leiame me, et Hiina oli juba väikeste kuningriikide ja linnriikide määratu süsteem, mis kõik tunnustasid lõtva riiklikku kokkukuuluvust ja maksid enamvähem regulaarselt enamvähem kindlaid feodaalmakse suurele preester-kuningale „Taevapojale“. 1125. a. lõppes „Šang'ide“ dünastia. „Tšou'de“ dünastia järgnes „Šangile“ ja hoidis Hiina lõdvalt koos kuni Ašoka aegadeni Indias ja Ptolemaioste päevini Egiptuses. Järk-järgult lagunes Hiina selle pika „Tšou“-perioodi kestel. Hunni rahvad tulid ja asutasid vürstiriike; kohalikud valitsejad katkestasid tribuudi maksmise ja muutused rippumatuks. Kuuendal sajandil e. Kr., ütleb üks hiina autoriteet, olnud Hiinas viis või kuus tuhat tegelikult iseseisvat riiki. See oli „segaduste-aeg“, nagu hiinlased ütlevad oma kroonikais.

Kuid see segaduste-aeg sobis vaimuelu suure erk-
susega ja paljude kohalikkude kunsti- ja tsiviliseeritud
elu kesete olelusega. Kui me teaksime enam Hiina
ajaloost, küllap näeksime, et ka Hiinal oli oma Milee-
tos, oma Ateena, Pergamon ja Makedoonia. Praegu
aga peame lühidalt kõnelema sellest Hiina tükeldatuse-
perioodist lihtsalt seepärast, et me teadmised pole
küllaldased lünkadeta ja seotud ajaloo kujundami-
seks.

Ja just nagu killustatud Kreekas leidis filosoofe
ja purustatud ning vangistatud juutkonnas prohve-
teid, nii oli sel ajal ka korralagedas Hiinas filosoofe
ja õpetajaid. Kõigil neil puhkudel näivad selgusetus ja
kindlusetus ainult olevat kannustanud paremaid päid.
Kung Futse oli sünnilt aristokraat ja silmapaistval
kohal väikeses Lu-nimelises riigis. Siin, Kreeka omale
analoogilise impulsi tõttu, ta asutas mingisuguse aka-
deemia tarkuse avastamiseks ja õpetamiseks. Hiinas
valitsev seadusetus ja korralagedus häirisid teda
sügavalt. Ta mõtles välja parema riigivalitsemise-
ja parema eluideaali ja rändas riigist riiki, otsides
valitsejat, kes teostaks tema seadusandlikke ja
kasvatuslikke ideid. Ta ei leidnud iial oma vürsti;
kord näis ta tema leidvat, kuid õueintriigid tõkestasid
õpetaja mõju ja lõpuks ajasid need nurja ta reformi-
ettepanekud. Huvitav on märkida, et poolteist sajan-
dit hiljem kreeka filosoof Platon samal viisil otsis
vürsti ja mõnda aega oli nõuandjaks türann Dionysio-
sele, kes valitses Sürakuusas Sitsiilias.

Kung Futse suri pettununa. „Ei tõuse ühtki aru-
kat valitsejat, kes võtaks mind õpetajaks“, ütles ta, „ja
saabub minu aeg surra.“ Kuid ta õpetus oli elujõu-
lisem, kui ta kujutles oma aastate loojaku lootusetu-
ses, ja see muutus suureks kujundavaks teguriks hiina

rahva elus. See muutus üheks Kolmest Õpetusest, nagu hiinlased ütlevad, kusjuures kaks teist on Buddha ja Laotse omad.

Kung Futse õpetuse tuumaks oli õilsa ja aristokraatse inimese elulaad. Ta huvitus välisest käitumisest, samuti kui Gotama huvitus rahust eneseunustamisest, kreeklane väliseist faktidest ja juut õiglusest. Ta mõtles kõige ühiskondlikumalt neist suurist õpetajaist. Teda riivasid väga maailma korralagedus ja viletsused ja ta tahtis muuta õilsaks inimesed ja nende kaudu maailma. Ta püüdis käitumist äärmiste peenusteni reguleerida, hankida mõistlikke reegleid igaks puhuks. Sellele viisakale, vaimulaadilt ühiskondlikule ja õige kindla enesevalitsemisega džentlmeni-ideaalile, mis oli kujunemas Põhja-Hiinas, andis Kung Futse püsiva kuju.

Palju müstilisem, segasem ja virvendavam kui Kung Futse õpetus oli Laotse oma. Laotse oli kaua ametis Tšou keiserlikus raamatukogus. Ta paistab olevat jutlustanud stoilist ükskõiksust maailma rõõmude ja võimu suhtes ja tagasipöördumist kujuteldavalt lihtsasse minevikuellu. Ta jättis järele väga kokkusurutud stiilis ja raskestimõistetavaid kirjutisi. Ta kirjutas mõistatist. Pärast tema surma ta õpetused, nagu Gotama Buddha õpetused, moonutati ja põimiti läbi legendidega ja nende külge poogiti keerukaimaid ja kummalisimaid usupruuke ja ebausumõtteid. Hiinas samuti kui Indias võitlesid meie tõu lapsikust minevikust pärinevad ürgsed maagiliste ja veidrate müütide mõtted uue mõtlemisviisi vastu ja saavutasid tulemusi, paigates uusi mõtteid grotesksete, irratsionaalsete ja vananenud pärimustega. Nii budhism kui ka taoism (mis ütleb end suurel määral Laotsele toetuvat), sel kujul, nagu nad praegu Hiinas

esinevad, on munkluse-, templi-, preestri- ja ohvri-religioonid, mis oma välistüübilt, kuigi mitte sisult on sama vanaaegsed kui muistse Sumeri ja Egiptuse ohvireligioon. Kuid Kung Futse õpetust ei moonutatud nii, sest see oli piiriteldud, selge ja avameelne ega lasknud end väänata.

Põhja-Hiina, Huangho jõgikonna Hiina, muutus oma mõtteilt ja vaimulaadilt konfutsianistlikuks, Lõuna-Hiina, Jangtsekiangi Hiina, aga taoistlikuks. Sellest ajast saadik tekib Hiina seikades ikka konflikte nende kahe vaimu, põhjavaimu ja lõunavaimu vahel, (hilisemal ajal) Pekingi ja Nankingi vahel, ofitsiaalselt mõtleva, sirgjoonelise ja konservatiivse põhja ja skeptilise, artistliku, lõdva ja katsetava lõuna vahel.

Hiina tükeldatus segaduste-ajastul saavutas oma pahima faasi kuuendal sajandil e. Kr. Tšou-dünastia oli nii nõrgaks jäänud ja usalduse kaotanud, et Laotse lahkus õnnetu õukonna juurest ja taandus eraellu.

Olukorra peremeesteks noil päevil olid kolm nimeliselt alluvat riiki: põhjariigid Tšii ja Tšin ja Tšuu, agressiivne sõjajõud Jangtsekiangi orus. Lõpuks kujundasid Tšii ja Tšin liidu, alistasid Tšuu ja sundisid üldise lepingu kaudu Hiinale peale desarmeerimise ja rahu. Tšini võim muutus domineerivaks. Lõpuks, Ašoka valitsusajal Indias Tšini monarh haaras ohvri-animad Tšou keisrilt ja võttis üle ka ohverdamiskohustused. Tema poega Ši Huangti'd (kuningas alates a. 246. e. Kr., keiser a. 220 e. Kr.) nimetatakse hiina kroonikais „esimeseks kogu maailma keisriks“.

Õnnelikumana Aleksandrist Ši Huangti valitses kolmkümmend kuus aastat kuningana ja keisrina. Tema energiline valitsus tähendab uue poliitilise ühtsuse ja majandusliku õitsengu eera algust hiina rah-

vale. Tema võitles vägevamalt põhjapoolseist kõrbedest tulevate hunni sissetungijatega ja alustas suure Hiina müüri ehitamist, toda määratud tööd, et piirata nende retki.

XXI. Rooma astub ajalukku.

Lugeja on muidugi märganud üldjoonelist sarnasust tsivilisatsioonide arengus, hoolimata sellest et neid mõjukalt lahutasid India loodepiiri suured looduslikud takistused ja Kesk-Aasia ja Taga-India tompmäed. Esmalt levis helioliitiline kultuur tuhandete aastate jooksul üle kõigi Vana-maailma soojade ja viljakate jõeorgude, arendades oma templisüsteemi, preestritevalitsust ja ohverdamistraditsioone. Selle esimesiks kandjaiks olid ilmsesti need brünetsed rahvad, kellest kõnelesime kui inimkonna põhirassist. Nende järel tungisid sisse nomaadid, aastaegadega seotud karjamaade- ja rändamisregioonidest, ja vajasid primitiivsele tsivilisatsioonile oma eritunnused, sageli isegi oma keele. Nad alistasid tsivilisatsiooni, aga ühtlasi kannustasid seda, ja neid omakorda ergutasid vanad kultuurid uudsele arengule. Nii löid nad kord niisuguse, kord teissuguse kultuuri. Mesopotaamias hoolitsesid haputaigna eest elamiidid ja siis semiidid ja lõpuks põhjarassist meedlased, pärslased ja kreeklased; Indias tegid seda aaria keelt kõnelevad rahvad; Egiptuses tema tiheda preesterliku kultuuriga oli võõraste sissetungijate mõju vähem tähtis; Hiinas vallutasid hunnid ja neeldusid ja neile järgnesid värsked hunnid. Hiina mongoolistati, just nagu Kreeka- ja Põhja-India aariastati ja Mesopotaamia semiidistati ja aariastati. Kõikjal hävitasid nomaadid palju,

kuid kõikjale tõid nad uurimisvabaduse ja moraalsete uuenduste värsket vaimu. Nad avaldasid kahtlusi usundite kohta, mis püsinud mäletamatuist ajast saadik. Nad lasksid päikesepaistet templeisse. Nad panid valitsema kuningad, kes polnud ei preestrid ega jumalad, vaid ainult juhid pealike ja sõdurite hulgas.

Neil sajandeil, mis järgnesid kuuendale sajandile e. Kr., me näeme kõikjal murduvat vanu traditsioone

Vana muinaslooo järgi olevat Rooma linna asutajaid Romulust ja Remust imetanud emahunt.

ja ärkavat uut moraalse ja intellektuaalse otsingu vaimu, vaimu, mis iial enam täiesti ei vaibu inimkonna suures edukäigus. Me näeme lugemist ja kirjutamist muutuvat üldlevinuiks ja saavutatavaiks oskusiks valitseva ja jõuka vähemuse juures; need pole enam preestrite kiivalt hoitud saladusiks. Reisimine kasvab ja kaubavedu muutub kergemaks hobuste ja teede

tõttu. Kaubanduse hõlbustamiseks on leiutatud uus ja mugav vahend münditud raha näol.

Suunakem nüüd oma tähelepanu tagasi Hiinast, Vana-maailma kaugeimast idast Vahemere lääneosale. Siin peame märkama ühe linna ilmumist, millele oli määratud etendada tõepoolest suurt osa inimkonna seikades — Rooma linna ilmumist.

Siiani oleme oma ajaloos väga vähe jutustanud Itaaliast. Enne aastat 1000 e. Kr. oli see hõredalt asustatud mägede ja laante maa. Aaria keelt kõnelevad suguharud olid vallutanud selle poolsaare ja kujundanud väikelinnu ja linnu, ja poolsaare lõunaots oli üle külvatud Kreeka asumaadega. Paestumi ülevad varemed säilitavad tänapäevani midagi nende varajaste kreeka kolooniate väarikusest ning hiilgusest. Poolsaare keskosas asus mitteaaria rahvas etruskid, tõenäoliselt egeuse rahvaste hõimlased. Nad olid ümber pööranud asjade tavalise käigu, alistades mitmesuguseid aaria suguharusid. Rooma on ajaloo valgusse tulles väike kaubalinn ühe Tiberi ääres asetseva kantsi juures, ladina keelt kõneleva rahvastikuga, valitsetud etruski kuningate poolt. Vanad kronoloogiad annavad Rooma asutamise aastana üles a. 753 e. Kr., pool sajandit hiljem kui suure föniikia linna Kartaago rajamine ja kakskümmend kolm aastat pärast esimest olümpiaadi. Aga Rooma foorumilt on välja kaevatud etruski haudu, mis kuuluvad kindlasti vanemasse aega kui 753 e. Kr.

Kuuendal sajandil e. Kr., sel tulikirjalisel sajandil, kihutati etruski kuningad minema (510 e. Kr.) ja Rooma muutus aristokraatseks vabariigiks, kus „patriitsi“-perekondade isandateklass valitses „plebeide“ rahvast. Välja arvatud ladina kõnekeel, sarnanes Rooma paljude kreeka aristokraatsete vabariikidega.

Mõne sajandi jooksul oli Rooma siseajalugu plebeide pikk ja jonnakas võitlus vabaduse ja valitsemisest osavõtu eest. Sellele tülile poleks raske leida paralleelnähtusi Kreekamaalt, mida kreeklased oleksid nimetanud aristokraatia ja demokraatia tüliks. Lõpuks kõrvaldasid plebeid enamiku vanade perekondade eesõigusist ja rajasid tegeliku samaväärsuse nendega. Nad lõpetasid senise suletuse ja tegid Roomale võimalikuks ja sobivaks laiendada oma kodanikkonda, hõlmates enam ja enam väljaspoolseisjaid. Sest kuigi Roomas veel jätkusid kodutülid, laiendas ta juba oma võimu naabermaile.

Rooma võimu laienemine algas viiendal sajandil e. Kr. Seni pidasid nad sõdu etruskidega, üldiselt õnnetuid sõdu. Väheste miilide taga Roomast asus etruski kindlus Veji, mida roomlased iial ei suutnud vallutada. Aga 474. a. e. Kr. tabas etruske raske õnnetus. Sürakuusa kreeklased hävitasid nende laevastiku. Samal ajal langes nende peale põhjast põhjarassist sissetungijate laine gallialaste näol. Ängistuses roomlaste ja gallialaste vahel etruskid langevad ja kaovad ajaloost. Roomlased vallutasid Veji. Gallialased tungisid Roomani ja rüüstasid linna (390 e. Kr.), kuid ei suutnud vallutada Kapitooli. Nende poolt üritatud öise üllatusrünnaku reetis hanede kaagutamine ja lõpuks osteti end sissetungijate käest vabaks ning need taandusid taas Põhja-Itaaliasse.

Gallialaste retk näib pigemini tugevdanud kui nõrgendanud Roomat. Roomlased võitsid ja assimileerisid etruskid ja avardasid oma võimu üle kogu Kesk-Itaalia Arno jõest Napolini. Väheste aastate jooksul saavutasid nad selle positsiooni aastaks 300 e. Kr. Nende vallutused Itaalias toimusid samaaegselt Philippose võimu kasvuga Makedoonias ja Kreeka-

maal ja Aleksandri kolossaalse sõjakäiguga Egiptusesse ja Induse äärde. Aleksandri impeeriumi varisemise ajal tunti juba rooma rahvast neist ida pool asetsevas tsiviliseeritud maailmas.

Põhja pool Rooma riigist asusid gallialased, lõuna pool Magna Graecia kreeka kolooniad, Sitsiilia ja Itaalia saapa nina ja kand. Gallialased olid sitke ning sõjakas rahvas ja roomlased kaitsesid seda piiri kantside ja kindlustatud asunduste rea varal. Kreeka linnad lõunas, millest tähtsaimad olid Tarentum (praegu Taranto) ja Sürakuusa Sitsiilias, ei heidutanud roomlasi niivõrd, kui need ise kartsid viimaseid. Nad vaatasid ringi abi otsides uute vallutajate vastu.

Oleme juba jutustanud, kuidas Aleksandri riik langes tükkideks ja jagati ta väejuhtide ja sõjakaaslaste vahel. Nende õnneotsijate keskel oli üks Aleksandri sugulane, nimega Pyrrhos, kes lõi endale riigi Epeirooses, otse üle Aadria mere Itaalia kanna vastu. Tema auahnuseks oli etendada Makedoonia Philippose osa Magna Graeciale ja saada Tarentumi, Sürakuusa ja muu sealpoolse kandi protektoriks ja ülemjuhatajaks. Tal oli oma aja seisukohalt väga löögivõimeline sõjavägi: jalavägi faalanksites, tessaalia ratsavägi, mis oli nüüd täiesti sama hea kui originaalne makedoonia ratsavägi, ja kakskümmend sõjalevanti. Ta sisenes Itaaliasse ja lõi roomlased põgenema kahes tähelepanuväärses lahingus Herakleia (280 e. Kr.) ja Ausculumi juures (279 e. Kr.) ja, kihutanud nad põhja poole, asus Sitsiiliat alistama.

Kuid seega kutsus ta enda vastu välja palju kohutavama vaenlase kui selleaegsed roomlased, föniikia kaubalinna Kartaago, mis tõenäoliselt oli sel ajal suurim linn maailmas. Sitsiilia asus liiga lähedal Kartaagole, et kartaagolasile oleks seal teretulnud olnud

uus Aleksander. Kartaago mäletas saatust, mis oli tabanud ta emalinna Tüürost poole sajandi eest. See pärast läkitas ta oma laevastiku, et julgustada roomlasi ja sundida neid sõda jätkama ja lõikas ühtlasi katki Pyrrhose ühenduse üle mere. Pyrrhos nägi, et roomlased on alustanud uut pealetungi, ja kui ta ründas nende laagrit Beneventumi juures, Napoli ja Rooma vahel, ta löödi hirmsate kaotustega tagasi.

Ja siis äkki saabusid uudised, mis kutsusid Pyrrhose tagasi Epeirosesse. Gallialased olid sõjakäigul lõunasse. Kuid seekord nad ei sooritanud retke mööda Itaaliat alla — Rooma kindlustatud ja valvatud piir oli muutunud nende jaoks liiga heidutavaks. Nad tungisid lõuna poole läbi Illüüria (praeguse Serbia ja Albaania) Makedooniasse ja Epeirosesse. Roomlaste poolt tagasi löödud, kartaagolaste poolt merel kimbutatud ja kodus gallialaste poolt ähvardatud, Pyrrhos hülgas oma vallutamisel ja läks koju (275 e. Kr.). Ent Rooma võimu laiendati Messina väinani.

Väina Sitsiilia-poolsel kaldal asetses kreeka linn Messana, mis umbes sel ajal langes meriröövlite jõugu kätte. Kartaagolased, tegelikud Sitsiilia ülemvalitsejad ja Sürakuusa liitlased, surusid maha nende piraatide võimu (270 e. Kr.) ja asetasid linna Kartaago garnisoni. Meriröövlid pöördusid Rooma poole ja Rooma kuulis nende kaebust. Ja nii seisidki vastastena Messina väina ääres, nagu näo vastu suur kaubandusriik Kartaago ja uus vallutajate rahvas roomlased.

XXII. Rooma ja Kartaago.

Puunia sõjad, suur võitlus Rooma ja Kartaago vahel algas a. 264 e. Kr. Sel aastal alustas Ašoka oma valitsust Biharis ja ši Huangti oli alles väike laps.

Aleksandria muuseum tegi veel head teaduslikku tööd ja barbaarsed gallialased olid Väike-Aasias Pergamonilt tribuuti nõudmas. Maailma eri regioone lahutasid ikka veel ületamatud kaugused ja tõenäoliselt kuulis kõrvalseisev osa inimkonnast ainult hämu-seid ja kaugeid kajasid sellest võitlusest elu ja surma peale, mis vältas poolteist sajandit Hispaanias, Itaalias, Põhja-Aafrikas ja läänepoolsel Vahemerel semiidi võimu viimse kantsi ja uustulnuka vahel aaria keeli kõnelevate rahvaste peres.

See sõda jättis sügavad jäljed tüliküsimustesse, mis praegugi veel häirivad maailma. Rooma triumfeeris küll Kartaago üle, kuid aarialaste ja semiitide riivaalsus sukeldus hiljem paganate ja juutide vahelisse konflikti. Meie ajalugu jõuab nüüd sündmuste juurde, mille tagajärjed ja moonutatud pärimused ikka veel elavad, kuigi hingevaakvalt ning nõrkevalt, ja mõjuvad komplitseerivalt ja segavalt oleviku konfliktidele ja vastuoludele.

Esimene Puunia sõda algas 264 e. Kr. Messana piraatide pärast, kuid kujunes sõjaks kogu Sitsiilia valduse pärast, välja arvatud Sürakuusa Kreeka kuninga valitsusalad. Esmalt oli kartaagolasil merel edu. Neil oli suuri lahinglaevu senikuulmatute mõõdetega, *quinqueremes*, galeere viie aerupingiga ja hiiglarammiga. Salamise lahingus kaks sajandit varem olid suurimad lahinglaevad trieerid, ainult kolme aerupingiga laevad. Kuid vaatamata sellele, et roomlasil oli vähe kogemusi meresõidus, nad asusid erakorralise energiaga end vääriliseks tegema kartaagolasile. Nad mehtasid uue vastloodud laevastiku peamiselt kreeka meremeestega ja võtsid tarvitusele konksutamise ja pardaletungimise, et seega tasa teha vaenlaste suuremat meresõiduoskust. Kui kartaagolaste laev tuli

rammima või purustama roomlaste aere, siis haakisid sellesse hiigel-raudkonksud ja rooma sõdurid tungisid selle pardale. Mylae juures (260 e. Kr.) ja Eknomose juures (256 e. Kr.) kaotasid kartaagolased põhjalikult. Nad löid küll tagasi roomlaste maandumiskatse Kartaago lähedal, kuid said raskesti lüüa Palermo juures, kaotades seal 104 elevanti — sääraséks triumfkäigu ehteks Foorumil, mida Rooma polnud enne näinud. Seejärel saabus kaks roomlaste kaotust ja siis Rooma revanš. Viimseid Kartaago merejõude löödi roomlaste viimses ponnistuses, lahingus Egadi saarte juures (241 e. Kr.), ja Kartaago palus rahu. Kogu Sitsiilia, välja arvatud Sürakuusa kuninga Hieroni valitsusalad, loovutati roomlasile.

Kahekümne kahe aasta kestel pidasid Rooma ja Kartaago rahu. Mõlemal oli küllalt muret koduste seikadega. Itaalias tulid gallialased jälle lõunasse ja ähvardasid Roomat — mis paanika tekkides tõi inimohvreid jumalaile! — ja löödi põgenema Telamoni juures. Rooma tungis edasi Alpideni ja laiendas koguni oma valitsusalasid mööda Aadria mere randa Illüüriani. Kartaago kannatas koduste vastuhakkamiste ja mässude all Korsikas ja Sardiinias ega osutunud sel määral kosumisvõimeliseks kui Rooma. Lõpuks, ennekuulmatu vägivalla-aktina Rooma vallutas ja anekteeris mainitud kaks Kartaago mässulist saart.

Hispaania kuulus sel ajal Kartaagole kuni Ebro jõeni põhjas. Siia olid roomlased neile piiri asetanud. Ebro ületamist kartaagolaste poolt peeti sõjategevuseks roomlaste vastu. Lõpuks 218 e. Kr. kartaagolased, keda provotseerisid roomlaste uued agressiivsed sammud, läksid üle jõe noore väejuhi Hannibali all, ühe kogu ajaloo hiilgavaima väejuhi all. Ta marssis

oma sõjaväega Hispaaniast üle Alpide Itaaliasse, kihutas gallialased üles roomlaste vastu ja viieteistkümne aasta kestel pidas teist Puunia sõda Itaalia enda pinnal. Ta tekitas roomlastele hirmsaid kaotusi Trasi-meeni järve ääres ja Cannae's ja kogu tema Itaaliasõjakäigu ajal ei suutnud ükski Rooma armee talle vastu panna ega pääsenud kaotusest. Kuid Rooma sõjavägi oli maandunud Marseille's ja katkestanud tema ühenduse Hispaaniaga. Tal polnud piiramisrelvi ja ta ei võinud iial vallutada Roomat. Lõpuks olid kartaagolased, keda kodumaal numiidlaste mäss ähvardas, sunnitud tagasi tõmbuma oma linna kaitsemisele Aafrikas. Üks Rooma armee läks üle mere Aafrikasse ja Hannibal kaotas esmakordselt Kartaago müüride lähedal Zama lahingus (202 e. Kr.) Scipio Africanus Vanemale. Zama lahing lõpetas teise Puunia sõja. Kartaago andis alla. Ta loovutas Hispaania ja oma sõjalaevastiku; ta maksis tohutut kontributsiooni ja nõustus Hannibali väljaandmisega roomlaste kättemaksule. Kuid Hannibal pääses ja redus Aasiasse, kus ta hiljem, oma halastuseta vaenlaste küüsi lange-mise hädaohus mürki võttis ja suri.

Viiekümne kuue aasta jooksul olid Rooma ja pü-gatud Kartaago rahujalal. Sel ajal levitas Rooma oma võimu tülitseva ja tükeldatud Kreekamaa üle, tungis Väike-Aasiasse ja lõi Antiochus III, seleukii-dide monarhi, Magnesia juures Lüüdias. Ta tegi ikka veel Ptolemaioste all oleva Egiptuse ja enamiku Väike-Aasia väikeriikidest oma „liitlasiks“ või, nagu me praegu ütleksime, „protektoraadi all olevaiks riikideks“.

Vahepeal oli alistatud ja nõrgestatud Kartaago hakanud aeglaselt tagasi saama endist õitsengut. Tema kosumine elustas roomlaste viha ja kahtlusi. Kõige

õõnsamal ja otsitumal tüli-ettekäändel rünnati teda (149 e. Kr.). Kartaago pani visalt ja kibedalt vastu, talus pika piiramise ja võeti lõpuks tormiga (146 e. Kr.). Tänavlahing või õigemini tänavmõrvang kestis kuus päeva ja oli erakordselt verine. Kui tsitadell*)

Cornelius Scipio, Zama lahingu võitja.

kapituleerus, siis Kartaago veerandmiljonilisest elanikkonnast jäi ellu ainult umbes 50 000. Need müüdi orjadeks ja linn põletati ning lõhuti põhjalikult. Kest mustavaid varemeid künti ja külvati, niiviisi tseremoniaalselt ära märkides Kartaago maapealt kustutamist.

Nii lõppes kolmas Puunia sõda. Kõigist maailmas viis sajandit varem õitsenud semiidi riikidest ja lin-

*) Tsitadell — kindluslinna sisemine kants.

nadest jäi ainult üks väike maa vabaks rahvuslike valitsejate all. See oli Juuda, mis oli end vabastanud seleukiididest ja kus valitsesid rahvuslikud Makabei vürstid. Sel ajal oli heebrealaste piibel peaaegu terveneni koos ja nad kujundasid juudi maailma eraldavaid traditsioone, nagu neid tunneme tänapäeval. Oli loomulik, et kartaagolased, föniiklased ja teised nende mööda maailma laiali pillutatud hõimrahvad leidsid ühendava lüli heebrea keeles, mis nende omaga peaaegu täiesti kattus, ja heebrealaste lootustäratavas ja julgustavas kirjanduses. Suurel määral jäid ikka veel nende kätte maailma kaubandus ja pangandus. Seemiidi maailm oli pigemini alla surutud kui hävitatud.

Jeruusalemma, mis oli ikka olnud rohkem judaismi sümbol kui tõeline kese, võtsid roomlased a. 65 e. Kr. ja pärast vaheldumisi järgnevat quasi-iseisvust ja mässu piirasid roomlased ta a. 70 p. Kr. ja vallutasid pärast visa võitlust. Tempel hävitati. Üks järgmine mäss a. 132 p. Kr. viis lõpuni linna purustamise, ja see Jeruusalemm, mida me tunneme tänapäeval, ehitati hiljem roomlaste toetusel. Rooma jumala Jupiter Capitolinuse tempel seisis nüüd Templi asemel ja juutidel keelati elada ses linnas.

XXIII. Rooma impeeriumi kasvamine.

See Rooma riik, mis teisel ja esimesel sajandil e. Kr. tõusis lääne-maailma valitsejaks, erines mitmes suhtes neist impeeriumidest, mis seni olid tsiviliseeritud maailmas esivõimu omanud. Esiteks polnud see monarhia ega mingi suure vallutaja looming. See polnud küll esimene vabariik-impeerium — Ateena oli Periklese ajal valitsenud salka liitlasi ja sõltlasi, ja

Kartaago oma saatusliku võitluse algul Roomaga oli Sardiinia, Korsika, Maroko, Alžeeria, Tuneesia ja suurema osa Hispaania käskijatar. Kuid see oli esimene vabariiklik impeerium, mis pääses peatsest kaost ja arenes värskelt edasi.

Uue riigi keskpunkt lebas kaugel lääne poole varasemate impeeriumide tsentrumeist, milleks seni olid olnud Mesopotaamia ja Egiptuse jõeorud. See läänepoolne positsioon võimaldas Roomale täiesti värskete regioonide ja rahvaste tsiviliseerimist. Rooma võimulatus Marokoni ja Hispaaniani ja suutis loodes varsti tungida üle praeguse Prantsusmaa ja Belgia Britanniasse ja kirdes Ungarisse ja Lõuna-Venemaale. Kuid teisalt ei suutnud ta end iial maksma panna Kesk-Aasias ega Pärsias, sest need olid liiga kaugel tema administratiivseist keskmeist. Ta hõlmas seega suured hulgad aaria keeli kõnelevaid uusi põhjarahvaid, ta liitis oma riiki peaaegu kõik kreeklased maailmas ja tema rahvastikus oli vähem hamiidi ja semiidi sugemeid kui üheski eelnenud impeeriumis.

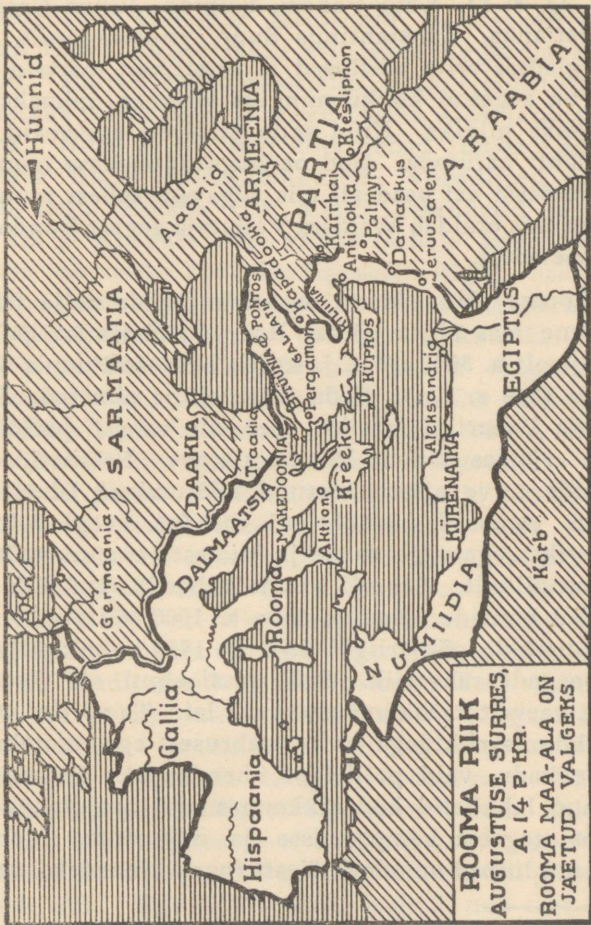
Mõne sajandi jooksul edenes see Rooma impeerium ega langenud neisse väärrööpaise, mis olid nii kiirelt ära neelanud Pärsia ja Kreeka impeeriumi. Meedlaste ja pärslaste valitsejad babyloniseerusid umbes ühe inimpõlve jooksul täiesti; nad võtsid üle kuningate kuninga tiaara, ta jumalate templid ja preesterkonnad. Aleksander ja ta järglased läksid seda kerget assimileerumise (sarnastumise) teed. Seleukiidi monarhidel oli samasugune õu ja haldamismeetodid kui Nebukadnetsaril; Ptolemaiused muutusid vaaraodeks ja täiesti egiptlasiks. Nad assimileerusid, nii nagu enne neid semiitidest vallutajad olid assimileerunud sumerlastega. Kuid roomlased valitsesid oma linnast ja mõne sajandi jooksul täitsid oma loomuomaseid seadusi.

Ainuke rahvas, kes kuni teise või kolmanda sajandini p. Kr. avaldas neile suurt vaimset mõju, oli nendega sarnanev hõimrahvas kreeklasted. Seega oli Rooma impeerium olemuslikult esimene katse valitseda suurt ala esijoonel aaria alustel. Rooma oli laiuva aaria vabariigina uus riigitüüp ajaloos. Neile ei sobinud vana tüüp, kus isiklik vallutaja valitseb pealinnas, mis on kasvanud lõikusejumala templi ümber. Roomlastel oli küll jumalaid ja templeid, kuid nagu kreeklaste jumalad, nii olid nendegi jumalad otsekui inimlikud surematud, jumalikul patriitsid. Roomlased tõid samuti veriohvreid, kord ängistuse korral isegi inimohvri — asjad, mida nad vahest õppisid süngeilt etruski õpetajailt; kuid seni, kui Rooma polnud kaugele langenud oma seniidist, ei preestrid ega templid mänginud olulist osa tema ajaloos.

Rooma riik oli midagi uudset ja plaanita kasvanut; rooma rahvas leidis enese peaaegu märkamatu rakendatud olevat määratusse halduseksperimenti. Lõpuks küll langes vägev impeerium kokku. Ja ta muutus tohutult riigi välisvormi ja valitsemismeetodite poolest. Saja aasta vältel muutus ta enam kui Bengaalia ja Mesopotaamia ja Egiptus tuhande jooksul. Ta oli alati muutvel. Iialgi ei saavutanud ta mingit püsikindlust.

Teatud mõttes nurjus see katse. Teatud mõttes jäi eksperiment lõpetamata, ja Euroopa ja Ameerika näevad veel ikka vaeva nende maailmariigi-probleemide kallal, millega esmakordselt kokku puutus rooma rahvas.

Ajaloo uurija pidagu meeles neid väga suuri muutusi, mis toimusid kogu Rooma vägevuse kestel mitte ainult poliitilisel, vaid ka sotsiaalsel ja moraalsel alal. Inimeste päis võimutseb tugev kalduvus kujutella

ROOMA RIIK
AUGUSTUSE SURRES,
A. 14 P. KR.
ROOMA MAA-ALA ON
JAETUD VALGEKS

Rooma valitsust kui mingit viimisteldut, püsiivat, kindlat, ümmardatut, õilsat ja vankumatut. Macaulay' „Lays of Ancient Rome“ („Vana-Rooma saagad“), S. P. Q. R. *), Cato Vanem, Scipiod, Julius Caesar, Diocletianus, Constantinus Suur, triumfkäigud, kõned, gladiaatorite võitlused ja kristlikud märtrid, — kõik on segatud kokku mingiks kõrgeks, julmaks ja väarikaks pildiks. Kuid selle pildi eri sugemeid on vaja lahti harutada. Nad on kogutud säärase muutumisprotsessi eri osadest, mis sügavam sellest muutumisest, mis eraldab William Vallutaja aegset Londonit tänapäevasest.

Rooma võimu kasvu on sobiv jagada nelja faasi. Esimene faas algas pärast Rooma rüüstamist gallialaste poolt a. 390. e. Kr. ja kestis esimese Puunia sõja lõpuni (240 e. Kr.). Seda faasi võime nimetada Sarnastava Vabariigi faasiks. See oli vahest parim ja kõige eriomasem faas Rooma ajaloos. Patriitside ja plebeide terve ajastu kestnud hõõrumised lähenesid lõpule, etruskide-hädaoht oli möödas, keegi polnud väga rikas ega väga vaene ja inimeste enamik mõtles ühiskondlikult. See oli selline vabariik kui Lõuna-Aafrika buuride vabariik enne a. 1900 või Ameerika Ühendriikide põhjariigid 1800 ja 1850 vahel: vabade talupoegade rahvariik. Selle faasi algul oli Rooma väike, vaevalt kakskümmend miili lai. Ta võitles vaprata hõimlasriikidega oma naabruses ega taotelnud nende kadu, vaid poliitilist ühendamist. Sajandeid kestnud lahkkelid kodanikkonnas olid harjutanud ta rahvast tegema kompromisse ja mööndusi. Mõned võidetud linnad muudeti täiesti rooma linnadeks, neile

*) Lühend ladinakeelseist sõnadest *Senatus Populusque Romanus* = Rooma senat ja rahvas.

anti osavõtuõigus valitsusest; teistele anti omavalitsus ja õigus Roomaga kaubelda ja sõlmida abieluside-
meid. Strateegiliselt tähtsatesse punktidesse asetati
täisõiguslike kodanike garnisonid ja värskelt valla-
tatud rahva keskel rajati erinevate õigustega koloo-
niaid. Ehitati suuri maanteid. Sellise poliitika väl-
timatuks tulemuseks oli kogu Itaalia kiire latiniseeru-
mine. A. 89 e. Kr. said kõik vabad Itaalia elanikud
Rooma linna kodanikuõigused. Vormiliselt oli lõ-
puks kogu Rooma riik ainult avardunud pealinn.
A. 212 p. Kr. anti igale vabale mehele kogu impee-
riumi ulatuses kodanikuõigused, õigus hääletada
Rooma linna rahvakoosolekul, kui ta sinna sattus.

See kodanikuõiguste avardamine kuulekaile lin-
nadele ja terveile maadele oli Rooma ekspansiooni
eriomane võte. See pööras ümber senise vallutamise
ja vallutajate sarnastumise protsessi. Rooma menet-
luse juures vallutajad sarnastasid vallutatuid.

Kuid pärast esimest Puunia sõda ja Sitsiilia an-
nektiooni, kuigi vana sarnastamisprotsess jätkus,
selle kõrvale tekkis teine protsess. Sitsiiliat näit. ko-
heldi kui võidusaaki. Ta kuulutati rooma rahva pro-
vintsiiks. Roomlaste rikastamiseks kurnati tema rikast
maapinda ja töökat rahvast. Patriitsid ja mõjukamad
plebeid kindlustasid endale lõviosa sellest rikkusest.
Sõda tõi endaga kaasa ühtlasi suure hulga orjasid.
Enne esimest Puunia sõda oli vabariigi rahvastik
koosnenud peamiselt talupoeg-kodanikest. Väetee-
nistus oli nende eesõiguseks ja kohustuseks. Sel ajal,
kui nad olid tegevas väes, langesid nende talud völ-
gadesse, ja tekkis uus suuremõtteline põllupidamine
orjade abil. Kui nad naasid, leidsid nad oma talu-
saadustega võistlevat sitsiilia orjade ja kodumaa mõi-
sade toodangu. Ajad olid teised. Vabariik oli muut-

nud oma iseloomu. Nüüd polnud mitte ainult Sitsiilia Rooma võimuses, vaid ka lihtnimene rikka võlasaldaja ja rikka võistleja võimuses. Oli alanud Rooma teine faas, Spekuleerivate Rikaste Vabariik.

Kahe sajandi jooksul olid rooma talupoegadest sõdurid võidelnud vabaduse ja valitsusest osavõtu eest, sajandi jooksul olid nad saavutatud õigusi kasustanud. Esimene Puunia sõda laastas neid ja röövis kõik, mis nad olid saavutanud.

Nende valimisõiguse väärtus oli samuti haihtunud. Rooma riiki valitsevaid poliitilisi kogusid oli arvult kaks. Esimene ja tähtsam neist oli senat. See oli esmalt patriitside ja siis igasuguste väljapaistvate meeste kogu, keda sinna määrasid võimsad ametnikud, konsulid ja tsensorid. Nagu Briti lordide-koda, see muutus suur-maaomanike, väljapaistvate poliitikute, suurärimeeste jt. selliste koguks. See sarnanes palju enam Briti lordide-kojaga kui Ameerika senatiga. Kolme sajandi jooksul Puunia sõjast alates oli see Rooma poliitilise mõtlemise ja tegutsemise tsentrumiks. Teine kogu oli rahvakoosolek, millest eeldati, et see on kõigi Rooma kodanike koosolek. Kui Rooma riik oli väike, kakskümmend miili lai, siis oli selline kogumine võimalik. Kui Rooma kodanikuõigused levisid väljapoole Itaalia piire, see muutus täiesti võimatuks. Rahvakoosolekud, millest teatati sarvepuhumisega Kapitoolilt ja linnamüüridelt, muutusid ikka enam ja enam ostetavate poliitikute ja linnapööbli kogunemiseks. Neljandal sajandil e. Kr. oli rahvakoosolek tähelepanuväärivaks piduriks senati võimule, lihtrahva nõudluste ja õiguste kompetentseks esindajaks. Puunia sõdade lõpul oli see jõuetu rudiment allajäänud rahvavalitsusest. Nüüd ei säilinud võim-

sate inimeste vastu enam mingit mõjukat seadusandlikku pidurit.

Iial ei võetud Rooma riigis tarvitusele midagi esindusliku valitsuse laadilist. Kunagi ei tulnud mõttele valida saadikuid, kes esindaksid kodanike tahet. See on väga tähtis punkt, mida ajaloo-õppija peab meeles pidama. Rahvakoosolek ei muutunud iial samaväärseks Ameerika saadikutekojaga või Briti alamkojaga. Teooria järgi olid kõik kodanikud, praksises aga ei väärinud kodanikuõigus üldse mainimist.

Seepärast oli Rooma impeeriumi läbilõikekodanik pärast teist Puunia sõda väga viletsas olukorras. Ta oli vaesunud, ta oli sageli oma talu kaotanud, ta oli orjade läbi välja suletud tulukast tootmisest, ja tal puudus poliitiline võim nende pahede arstimiseks. Rahvale, kellelt on võetud poliitilise eneseväljenduse vahendid, on ainsaiks oma tahte avaldamise viisideks streik ja mäss. Teise ja esimese sajandi ajalugu e. Kr., niivõrd kui see puudutab sisepoliitikat, on tulemusteta revolutsiooniliste vastuhakkude lugu. Käesoleva ajaloo raamid ei luba meid jutustada selleaegseist keerukaist võitlusist, mõisade tükeldamise ja maa vabadele talunikele tagasiandmise katseist, võlgade osalise või täieliku kustutamise ettepanekuist. Tekkisid mässud ja kodusõjad. A. 73 e. Kr. tõstis Itaalia ängistust suur orjade vastuhakk Spartacuse juhatusel. Itaalia orjade mässul oli teatud määral edu, sest nende seas oli gladiaatorimängude treneeritud vehklejaid. Kaks aastat pidas Spartacus vastu Vesuuvi kraateris, mis sel ajal näib olevat olnud kustunud vulkaan. Lõpuks löödi vastuhakkajaid ja mäss suruti maha hullumeelse julmusega. Kuus tuhat vangilangenud spartakisti löödi risti piki Appia teed, suurt maanteed, mis läheb lõuna poole välja Roomast (71. e. Kr.).

Lihtnimene ei võitnud iial neid jõude, mis teda alistasid ja alandasid. Kuid võimsad jõukad, kes ta võitsid, valmistasid teda lüües teed uuele võimule Rooma maailmariigis, mis ulatas üle nii neist kui ka rahvast, sõjaväe võimule.

Enne teist Puunia sõda värvati Rooma sõjavägi vabade talupoegade keskelt, kes, vastavalt oma vääriskusele, ratsutasid või marssisid jalgsi võitlusesse. See oli hea sõjajõud kodulähedate sõdade jaoks, kuid mitte selline armee, mis tahaks minna kaugele välja ja taluda kannatlikkusega pikki sõjakäike. Ja alates orjade arvu mitmekordistumisest ja mõisade kasvamisest, kahanes talupoegadest vabatahtlike arv. Rahvaparteisse kuuluv väejuht Marius oli mees, kes tõi uue teguri Rooma ellu. Põhja-Aafrikas oli pärast Kartaago tsivilisatsiooni kaotust tekkinud poolbarbaarne Numiidia kuningriik. Rooma riik sattus tülli Jugurthaga, selle riigi kuningaga, ja koges tohutuid raskusi tema alistamisel. Rahva rahulolematuse tõusuajal valiti Marius konsuliks, et ta lõpetaks häbistava sõja. Ta tegigi seda, värvates palgasõdurite väeosad ja drillides neid kõvasti. Jugurtha toodi ahelais Rooma (106 e. Kr.), ja Marius jäi vastloodud legionide toetusel illegaalselt edasi konsulikohale, kui tema ametiaeg lõppes. Ja Roomas polnud ühtki võimu, mis oleks suutnud teda ohjendada.

Mariusega algas kolmas faas Rooma arengus, Väejuhtide Vabariik. Sest nüüd algas periood, millal palgaleegionide juhid võitlesid peremehekoha pärast Rooma maailmariigis. Mariuse vastu saadeti võitlusse aristokraat Sulla, kes oli teeninud tema väes Aafrikas. Mõlemad mõrvasid kordamööda suure hulga oma poliitilisi vastaseid. Inimesi pagendati ja tapeti tuhandete kaupa ja nende varandused müüdi.

Pärast nende kahe mehe verist võistlust ja Spartacuse revolutsiooni õudusi tuli faas, millal Lucullus, Pompeius, Crassus ja Julius Caesar olid armeede peremehed ja riigiasjade juhtijad. Crassus oli see, kes lõi Spartacust. Lucullus vallutas Väike-Aasia, tungis Armeeniani ja taandus siis suure rikkusega eraellu. Crassus sisenes edasi tungides Pärsiasse, kaotas partlastele ning tapeti nende poolt. Pärast pikka võistlust Pompeius sai lüüa Julius Caesarilt ja mõrvati Egiptuses, jättes Julius Caesari ainsaks Rooma maailmariigi peremeheks.

Julius Caesari kuju on üks neist, mis on kannustanud inimeste kujutlusi rohkem, kui seda väärivad tema teened ja tõeline tähtsus. Ta on muutunud müüdiks ja sümboliks. Meile on ta tähtis peamiselt seepoolest, et tema isik tähendab üleminekut seiklejate sõjaväelaste faasist Rooma ekspansiooni neljandasse faasi, Varasesse Keisrriiki. Sest hoolimata sügavaimaist majanduslikest ja poliitilisist rappumisist, hoolimata kodusõjast ja sotsiaalsest mandumisest nihkusid Rooma piirid kogu selle aja jooksul väljapoole ja seda väljapoole liikumist jätkasid nad kuni maksimumi saavutamiseni a. 100 ümber p. Kr. Rooma riigi vägevuses oli olnud otsekui mõõn teise Puunia sõja muret tekitavas faasis. ja samuti oli jõukaotus ilmne enne Mariuse sõjaväereformi. Spartacuse mäss märgitseb kolmandat langusfaasi. Julius Caesar omandas oma väejuhikuulsuse Gallias, praegusel Prantsusmaal ja Belgias. Tähtsamad suguharud, kes elutasid seda maad, kuulusid samasse kelti rahvaste perekonda, kuhu kuulusid need gallialased, kes kord olid okupeerinud Põhja-Itaalia ja hiljem tunginud Väike-Aiasse ning seal paigustunud galaatlastena. Caesar lõi tagasi germaanlaste invasiooni Galliasse ja lisandas selle maa

impeeriumisse, siis käis ta kahel korral (55 ja 54 e. Kr.) üle Doveri väina Britannias, kus ta aga ei sooritanud püsivaid vallutusi. Vahepeal kindlustas Pompeius Suur idas Kaspia mereni ulatuvaid Rooma vallutusi.

Sel ajal, esimese sajandi keskel e. Kr. oli Rooma senat nimeliselt ikka veel Rooma valitsuse tsentrumiks. Ta nimetas konsuleid ja muid ametnikke, andis volitusi ja toimetas muud sellist. Ja rida poliitikuid, kelle keskel Cicero on väljapaistvaks kujuks, võitles vabariikliku Rooma suurte traditsioonide ja tema seaduste austuse säilitamise eest. Kuid ühes vabade talupoegade kadumisega oli Itaaliast lahkunud riigikodanlik vaim. Itaalia oli nüüd orjade ja vaeseks-kurnatud inimeste maa, ja need ei mõistnud vabaduse olemust ega igatsenud teda. Suurtel vabariiklikel juhtidel senatis ei olnud seljatagust, aga nende suurte väejuhtide taga, keda nad kartsid ja valitseda ihkasid, olid leegionid. Hoolimata senatist, jagasid Crassus, Pompeius ja Caesar impeeriumi valitsemise omavahel (esimene triumviraat). Kui partlased Karrhai lähedal Crassuse tapsid, sattusid Pompeius ja Caesar tülli. Pompeius asus vabariikliku partei ridadesse, ja võeti vastu seadused, mille järgi Caesar oleks pidanud ilmuma kohtu ette seaduserikkumiste ja senati käskude ignoreerimise pärast.

Seadus ei lubanud väejuhil tuua väeosi üle tema käsutusse antud maa-ala piiri ja selleks piiriks Caesari käsutlusala ja Itaalia vahel oli Rubico. A. 49 e. Kr. ületas Caesar Rubico, öeldes: „Liisk on heidetud“ ja marssis Pompeiuse peale Rooma.

Rooma minevikus oli kombeks äärmise sõjaohu puhul valida piiramatu võimuga diktaator, kes valitseks kriisiaja möödumiseni. Pärast Pompeiuse võit-

mist tehti Caesar diktaatoriks, esmalt kümneks aastaks ja siis (45 e. Kr.) eluajaks. Tegelikult oli ta muutunud impeeriumi elupõliseks monarhiks. Kõne all oli kuningaks nimetamine, kuid see sõna heidutas roomlasi etruskide äraajamisest saadik viie sajandi eest. Caesar keeldus kuningaaust, kuid võttis vastu trooni ja valitsuskepi. Pärast Pompeiuse löömist läks Caesar Egiptusesse ja armus seal Kleopatrasse, viimsesse Ptolemaiosesse, Egiptuse jumalatar-kuningatari. Kleopatra näib olevat pannud ta pea rängalt pöörlema. Ta tõi Rooma kaasa egiptuse idee jumal-kuningast. Ta kuju seati templisse üles pealkirjaga „Võitmatule jumalale“. Rooma kustuv vabariiklus lõkendas üles viimseks protestiks ja Caesar tapeti põueodaga senatis, tema poolt mõrvatud rivaali Pompeius Suure kuju aluse juures.

Veel kolmteist aastat jätkusid auahnete isikute tülid. Teise triumviraadi koostasid Lepidus, Marcus Antonius ja Octavianus Caesar, viimane neist Julius Caesari õepoeg. Octavianus võttis enda valitseda vaesemad, tsiviliseerimatamad lääneprovintsid, kus võis värvata parimaid leegione. A. 31 e. Kr. lõi ta Marcus Antoniust, oma ainust tõsist rivaali, Actiumi mere lahingus ja muutus nii Rooma maailmariigi ainsaks peremeheks. Kuid Octavianus oli hoopis teist laadi inimene kui Julius Caesar. Tal polnud alpi iha olla jumal ja kuningas. Tal polnud kuningatar-armukest, keda ta oleks tahtnud pimestada. Ta andis senatile ja rooma rahvale tagasi vabaduse. Ta ei tahtnud olla diktaator. Kuid tänulik senat andis talle tasuks tegeliku valitsusvõimu, kuigi tavaliste välismärkideta. Teda ei hüütud kuningaks, vaid *princeps*'iks ja *Augustus*'eks. Temast sai Augustus Caesar, esimene Rooma keiser (27 e. Kr. kuni 14. p. Kr.).

Talle järgnes troonil Tiberius Caesar (14 kuni 37 p. Kr.) ja viimasele Caligula, Claudius, Nero jne. kuni Traianuseni (117 p. Kr.), Antonius Piuseni (138 p. Kr.) ja Marcus Aureliuseni (161—180 p. Kr.). Kõik nad olid leegionide keisrid. Sõdurid tõstsid nad troonile ja mõne sõdurid kukutasid. Järk-järgult kahvatub senati osa Rooma ajaloos ja keiser ja tema haldusametnikud täidavad selle. Riigi rajad nihkusid nüüd edasi äärmiste piirideni. Suur osa Britanniaast liidendati impeeriumisse, Transilvaania võeti riiki uue provintsi Dacia, Traianus läks üle Eufrati. Hadrianus omas idee, mis meenutab meile sündmusi Vana-maailma teises otsas. Nagu ši Huangti, ehitas ta müüre barbarite vastu; ühe põiki läbi Britannia ja teise palis- saadi Reini ja Doonau vahele. Ta hülgas sealjuures mõned Traianuse vallutused.

Seega lõppes Rooma ekspansioon.

K r o n o l o o g i l i n e t a b e l .

A. 1000 paiku e. Kr. olid aaria rahvad paigustumas Pürenee, Apenniini ja Balkani poolsaarele ja nad asusid juba Põhja-Indias. Knosos oli juba hävitatud ja Egiptuse suuruse- ajad Thutmosis III, Amenhotep III ja Ramses II all kolm või neli sajandit mööda. Niiluse orus valitsesid XXI dünastia nõrgad valitsejad. Iisrael oli ühendatud ja varajaste kunin- gate all; valitses Saul või Taavet või võib-olla koguni Saalomon. Sumeri-Akkadi riigi Sargon I (2750 e. Kr.) elas ainult kauge mälestusena Babüloonia ajaloos, kaugemana kui Constantinus Suur on seda tänapäeva maailmale. Assüürlased olid juba võimsamad vähemsõjakaist babüloonlasist. Aastal 1100 e. Kr. Tiglatpilesar I oli võtnud Babüloni. Kuid vallut- us polnud püsiv ja Assüüria ja Babüloonia olid ikka veel eri riigid. Hiinas õitses Tšou-dünastia. Stonehange Inglismaal oli juba mõnisada aastat vana.

Järgneval kahel sajandil nägi maailm Egiptuse taas- tõusu XXII dünastia all, Saalomoni põgusa väikese Heebrea kuningriigi lõhenemist, kreeklaste levimist Balkanil, Lõuna- Itaalias ja Väike-Aasias ja etruskide esivõimu aegu Kesk- Itaalias. Ja nüüd algame kindlakstehtavate daatumite loendit.

E. Kr.

- 800. Kartaago ehitamine.
- 790. Etiooplased vallutavad Egiptuse (rajades XXV dünastia).
- 776. I olümpiaad.
- 753. Rooma ehitamine.
- 745. Tiglatpilesar III vallutab Babüloonia ja rajab Uus-Assüüria riigi.
- 722. Sargon II relvastab assüürlased raudrelvadega.
- 721. Ta pagendab israeliidid Babülooniasse.
- 680. Assarhaddon vallutab Teebai Egiptuses (võites XXV etioopia dünastia).
- 664. Psammetich I taastab Egiptuse vabaduse ja rajab XXVI dünastia (kuni 610).
- 608. Necho Egiptusest lööb Josiat, Juuda kuningat, Megido lahingus.
- 606. Kaldealased ja meedlased vallutavad Ninive. Kaldea riigi rajamine.
- 604. Necho tungib Eufratini ja kaotab Nebukadnetsar II-le. (Nebukadnetsar viib juudid Babülooniasse vangi.)
- 550. Kyros Pärslane järgneb troonil Kyaxares Meedlasele. Kyros võidab Kroisose.
- 550. Buddha elas umbes sel ajal, samuti Kung Futse ja Laotse.
- 539. Kyros vallutas Babüloni ja rajas Pärsia riigi.
- 521. Dareios I, Hystaspese poeg, valitseb Hellestondist Induseni. Tema sõjakäik Sküütiasse.
- 490. Maratoni lahing.
- 480. Thermopylae ja Salamise lahing.
- 479. Plataia ja Mykale lahing täistavad Pärsia kaotuse.
- 474. Sitsiilia kreeklased hävitavad etruski laevastiku.
- 431. Peloponnesose sõja algus (kuni 404).
- 401. Kümne tuhande tagasitulek.
- 359. Philippos saab Makedoonia kuningaks.
- 338. Chaironeia lahing.
- 336. Makedoonia väed lähevad üle väina Aasiasse. Philippos mõrvatud.
- 334. Granikose lahing.
- 333. Issose lahing.
- 331. Arbeela lahing.
- 330. Dareios III tapetakse.
- 323. Aleksander Suure surm.
- 321. Tšandragupta tõus Pandžabis. Roomlased saavad samniitidelt põhjalikult lüüa Kaudiumi mäekitsuste lahingus.
- 281. Pyrrhos läheb Itaaliasse.
- 280. Herakleia lahing.
- 279. Ausculumi lahing.

- 278. Gallialased retklevad Väike-Aasias ja paigustuvad Ga-
laatias.
- 275. Pyrrhos lahkub Itaaliast.
- 264. I Puunia sõda. (Ašoka hakkab valitsema Beharis —
kuni 227.)
- 260. Mylae lahing.
- 256. Eknomose lahing.
- 246. Ši Huangti saab Tšini kuningaks.
- 220. Ši Huangti saab Hiina keisriks.
- 214. Suure Hiina müüri ehitamist alatakse.
- 210. Ši Huangti surm.
- 202. Zama lahing.
- 146. Kartaago hävitamine.
- 133. Attalos pärandab Pergamoni Roomale.
- 102. Marius lööb tagasi germaanlased.
- 100. Mariuse triumf. (Hiinlased vallutavad Tarimi oru.)
- 89. Kõik itaallased saavad Rooma kodanikuõigused.
- 73. Orjade mäss Spartacuse juhtimisel.
- 71. Spartacuse kaotus ja surm.
- 66. Pompeius viib Rooma väed Kaspia mere ja Eufrati
äärde. Ta põrkab kokku alaanidega.
- 48. Julius Caesar lööb Pompeiust Pharsalose juures.
- 44. Julius Caesari mõrvamine.
- 27. Augustus Caesar princeps (kuni 14. p. Kr.).
- 4. Naatsareti Jeesuse tõeline sünni-aasta.

P. Kr.

Kristlik ajaarvamine algab.

- 14. Augustuse surm. Tiberius keisriks.
- 30. Naatsareti Jeesuse ristilöömine.
- 41. Claudius (esimene leegionide keiser), pretoriaanlaste
kaardiväe poolt troonile tõstetud, saab keisriks pärast
Caligula mõrvamist.
- 68. Nero enesetapmine. (Järgnevad keisrid Galba, Otho,
Vitellus.)
- 69. Vespasianus.
- 117. Hadrianus järgneb Traianusele. Rooma riigi suurim
ulatus.

Soovitavat kirjandust.

- Adamson, J.* Ajaloo-atlas. Vana-aeg. 1933.
- Aul, M.* Vana Idamaa rahvaste ajalooliste allikate kogu. Tõlkind ja seletand M. Aul. 1924.
- Birt, Th.* Römische Charakterköpfe. Ein Weltbild in Biographien. 8. Aufl. 1928.
- Durant, W.* Lood filosoofia ajaloost I. (Antiikaeg.) Elav Teadus nr. 56. 1936.
- Ermann-Ranke.* Ägypten. 1923.
- Grimberg, C.* Weltgeschichte I—III. 1929. (Algupäränd rootsi keeles.)
- Haliste, P., ja Roos, E.* Üldajaloo lugemik. I vihk: Vana-aeg.
- Hinnov, P.* Üldajalugu keskkoolidele. Vana-aeg. 2. tr. 1933.
- Hoernes, M.* Urgeschichte der bildenden Kunst. 3. Aufl. 1925. (Teos ei käsitle mitte ainult esiaja kunsti, vaid pöörab küllalt tähelepanu esiaja kultuurile üldse.)
- Hoernes, M.* Urgeschichte d. Menschheit. Sammlung Göschel 42. 1918.
- Kann, N.* Üldine ajalugu I—III anne. 1930.
- Konks, J.* Vana-aeg. Ajaloo õpperaamat keskkooli I klassile. 1935.
- Rostovtzeff, M.* A History of the Ancient World. I, II. 1926—27.
- Žebelev, S. A.* Aleksander Suur. 1929.
- Tallgren, A. M.* Euroopa muinasaeg pronksiaja algusest ajaloolise ajani. 1927.
- Tennmann, E.* Maaailma usundid. Elav Teadus nr. 45. 1935.
- Toomus, Fr.* Caesar. Suurmeeste Elulood nr. 22. 1934.

Käesolev Wells'i teos on valitud Elava Teaduse sarja peamiselt seepärast, et autor oskab näha ja värskendavalt edasi anda ajaloo suuri peajooni, takerdumata üksiksündmuste paljusesse. Oma püüdeis huvitav ja kokkuvõtlik olla, esitab ta kohati pisut liiga suure kindlusega arvamusi ja hinnanguid, mille tõde veel vaieldav. Igal juhul peaks teos lugejas suutma huvi äratada ajalooliste probleemide vastu.

Sisukord:

	Lk.
I. Esimesed tõelised inimesed	5
II. Primitiivne mõtlemine	10
III. Põlluharimise alged	15
IV. Primitiivsed neoliitilised tsivilisatsioonid . .	19
V. Sumer, varajane Egiptus ja kirjaoskus . . .	23
VI. Primitiivsed rändrahvad	28
VII. Esimesed meresõitjad rahvad	32
VIII. Egiptus, Babüloonia ja Assüüria	37
IX. Primitiivsed aarialased	45
X. Viimne Babüloonia riik ja Dareios I riik . .	49
XI. Juutide varajane ajalugu	55
XII. Preestrid ja prohvetid Juudas	61
XIII. Kreeklased	65
XIV. Kreeka-Pärsia sõjad	70
XV. Kreeka hiilgeaeg	75
XVI. Aleksander Suure impeerium	79
XVII. Aleksandria muuseum ja raamatukogu . . .	84
XVIII. Gotama Buddha elu	89
XIX. Kuningas Ašoka	95
XX. Kung Futse ja Laotse	97
XXI. Rooma astub ajalukku	102
XXII. Rooma ja Kartaago	107
XXIII. Rooma impeeriumi kasvamine	112
Kronoloogiline tabel	124
Soovitavat kirjandust	127
Järelmärkus	127

Elav Teadus Nr. 1-63.

- Nr. 1. Suur maailmasõda.
„ 2. Uued teed tervisele.
„ 3. Esimene teekond ümber maailma.
„ 4. Otstarbekohane ja ilus kodu.
„ 5. Vana-maailma hukumine.
„ 6. Moodne töötehnika ja majanduskriis.
„ 7. Okultism ja teadus.
„ 8. Sissejuhatus poliitikasse I.
„ 9. Jeesuse elu ja õpetus.
„ 10. Energia.
„ 11. Nüüdne maailmapoliitika ja Eesti.
„ 12. Eesti rahvausundi maailmavaade.
„ 13. Kehaehitus ja iseloom.
„ 14. Tehnika võidukäik I.
„ 15. Elu ja inimese põlvnemine.
„ 16. Eesti kroonika 1932.
„ 17. Parlamentarism ja Eesti Põhiseadus.
„ 18. Iluaiad ja kodu ümbruse kaunistus.
„ 19. Lapsepõlv ja iseloom.
„ 20. Rõivastuskunst ja mood.
„ 21. Enesearendus ja edasiõppimine.
„ 22. Itaalia renessanss I.
„ 23. Sissejuhatus kunsti-vooludesse.
„ 24. Romantika ja realism.
„ 25. Lühike eesti kirjanduslugu.
„ 26. Erakonnad Eestis.
„ 27. Uni ja unenäod. Loomade mõtlemine.
„ 28. Eesti kroonika 1933.
„ 29. Kaugenägemine, pilditelegraaf ja kaugekino.
„ 30. Raamat ja tema sõbrad.
- Nr.31. Alateadvus ja psühhoanalüüs.
„ 32. Aine saladused.
„ 33. Uued teed toitluses.
„ 34. Elekter igapäevases elus.
„ 35. Aur, tuli ja vesi.
„ 36. Mis on „hing“?
„ 37. Uuem eesti kunst.
„ 38. Nõukogude Vene.
„ 39. Eesti kroonika 1934.
„ 40. Prantsusmaa ja Euroopa.
„ 41. Vana-Eesti rahvakultuur.
„ 42. Meie metsloomad.
„ 43. Tõutervishoid ja rahva tulevik.
„ 44. Mis on elu?
„ 45. Maailma usundid.
„ 46. Mis on „vaim“?
„ 47. Meie koduloomad.
„ 48. Poliitilised peavoolud.
„ 49. Lühike eesti ajakirjanduse ajalugu.
„ 50. Eesti kroonika 1935.
„ 51. Lühike eesti raamatu ajalugu.
„ 52. Inglased, nende iseloom ja Inglismaa.
„ 53. Sport ja kehaline kasvatus.
„ 54. Eesti ühiskond.
„ 55. Eesti rahvakunst.
„ 56. Lood filosoofia ajaloost I.
„ 57. Maailmaruum ja tähed.
„ 58. Naine ja naisliikumine.
„ 59. Korporatiivne ühiskond.
„ 60. Euroopa ja maailmapoliitika.
„ 61. Lood filosoofia ajaloost II.
„ 62. Eesti kroonika 1936.
„ 63. Eesti majandus.

HIND 1 KROON

TÜ RAAMATUKOGU

10300015056783